ՏԻԲՐՊԼՔԻՒՐ ԿԱՄ ՏԻՓՐԸՆԿԵՐՏԻ ՆՀՀԸՆԴԻՆ ՎԱՆՔԵՐԸ[1]

ԱՐՂՆԻ, ԲԱԼՈՒԻ,
ՋԵՐՄՈՒԿԻ ԵՒ ՇՆՔՈՒՇԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1· ԱԽԹԱՑԻ ԿԱՄ ՄԱԿԱԲԱՑԵՑԻՈՑ ԿԱՄ ԹԱԴԵՒՍ ՍՊԻՏԱԿ ՎԱՆՔԸ

Տիգրանակերտի արեւելեան հիւսիսային կողմ, Ախթայի մերձ, Հալըզ, Լըճը եւ Ֆարզին առաններու միջեւ, լաւ դիրքի վրայ (Թորոս Աղբար Բ· էջ 241)։

Կը կոչուի Ախթայի նաեւ Անթախու վանք, դի Ախթայի մօտ է։ Մակարայեցւոց աւանդութեան համաձայն Մակարայեցիներու ոսկրոտինները այս վանքի տաճարին տեւը ամփոփուած են։ Առաքելոց կամ ճշտագոյնս Առաքելոց վանք[1]*, դի հոս ըներուած եւ դրուած է Անդրէաս Առաքեալին գանկը։ Թադէի վանք, վասն դի Ս· Թադէոսէն հիմնուած կ'անանդուի, եւ վերջապէս Սպիտակ, դուցէ իր մերձ գտնուած բարձրադագաթ լերան սպիտակ հողին պատճառով։*

Տաճարը հին է եւ դմբեթաւոր։

Այս վանքի հիմնադիրը աւանդութիւնը կը ճանչնայ Թադէոս Առաքեալը եւ հեռեւարար հին վանք է, ինչպէս տաճարն ալ կը ցուցնէ, բայց ոչ առաջին դարերու գործ, այլ շատ ուշ, այս՝ յիշատակագրութիւններէ յայտնի կ'երեւայ։ 1321ին տաճարը շարժով կը կործանի եւ վանքը կը վնասուի։ Զաքարէ առաջինը կը չինէ եւ երկրորդը կը վերանորոգէ, ինչպէս ձեռագրի մը մէջ դըրուած է (Արեւելք 1895, թ· 3500, 3502, 3553, Բիւզանդիոն 1905, թ· 2545)։

Սարգսի–Գրքի մը մէջ կայ «Ռ[1] (1581) թվին Մշեցի Յովհաննէս վարդապետան, որ ի Ախթայ վանքն կու կենար Լե· տարի անդ եկաց, Ռիբ (1579) թուին գայս գիրքս գտա առա(?) Ուռհայեցի Սրապիոն աշակերտին, Առտուած ողորմի ասէ իմ վարդապետին...։ աշակերտս մեծ բարբունուն, Հայոց կրկին Լուսաւորչուն, որ Յովհաննէս կոչի անուն, որ է նա ակն արեւուն» (Տաշեան, Մայր Յուց· էջ 753)։ *Յովհաննէս վարդապետ հարմար կ'ըսուի «եւ փոխի յաստեացս մեծ վարդապետան Յոհաննէս ծերացեալ ամուք Ռ[1]Լ (1582) թուին, որ էր տեսուչ Ամթի քաղաքին եւ բնակէր ի սուրբ ուխտն առ դամբանի սրբոյն Շամոնի եւ եօթն որդւոց նորա ի վանս Ախթայ»* (Հանդէս Ամսօրեայ 1959, էջ 439)։

Պատմագիրք մը «Ձիշատակ է Ս· Առաքելոցն Ախթա վանիցն ի գրուանս Մակարայեցոցն եղիտագրու։ Եւ ես ծառայ Ձիսուսի Քրիստոսի Դուկաս վարդապետ սպասաւոր Առաքելոցն Ամթա» (Տաշեան, Մայր Յուց· էջ 480)։ *Նմանապէս յիշատակ կը գրուի Դաւթի Լուծմունք ճառից Գր· Աստուածաբանի եւ Մարտիրոս՝ Հաւաքածոյի մը մասերը կը գրէ «ի վանքն Մակարայեցւոց Ամթայ սուրբ Առաքելոցն»* (անդ, 754–7, 677–678)։

Ձարգիրք մը Ալիփուղարցի մը 1692ին կը նուիրէ Ամթայ Առաքելոց վանքի, որուն առաջնորդը Աստուածատուր Կ· Պոլիս կ'երթայ եւ Սիսի կաթողիկոս կ'ըլլայ (Հ· Ակինեան Հաւաք· Ձիշատ· առնուած Հ· Պատուրեանէ, տարի 1692)։ *Իսկ 1693ին Զեռագիր «կազմեցաւ ձեռամբ Դանիէլ վարդապետին ի յիշատակ Ամթայ Ս· Առաքելոց, որոյ աթոռակալն է Աստուածատուր վարդապետ նորին, որ կաթողիկոս Սսոյ աթոռոյն»* (Ակինեան, Հաւաք· Ձիշատ· տարի 1500—1593)։

Անկէ շատ յառաջ 1611ին Բարսեղ Ամթեցին «Դնէ զդիրս (Տոհմամթիւք) *ի գուռն սուրբ Առաքելոցն մօտ յԱտախ, ուր են նըշխարք նահատակաց Մակարայեցւոց» որուն առաջնորդն է ինքը Բարսեղ բարեւնի*[3] (Ակինեան Հ, Ն· Հաւաք· Ձիշատ· առնուած Հ· Պատուրեանէ)։

Այսպէս՝ Առաքելոց վանքի առաջնորդութեան գլխի իրենց ձեռքին մէջ ունեցած են Զաքարիա Յովհաննէս, Բարսեղ, Աստուածատուր, որ Սիսի կաթողիկոսական գահին վրայ ալ կը բազմի։

Ս· Առաքելոց վանքը ոչնչ հասութաբեր շատ կալուածներ եւ 15 գիւղ իրրեւ թեմ (Թորոս Աղբար Բ· էջ 241, Բիւզանդիոն 1905 թ· 2545 Արեւելք 1895, թ· 3500 եւ 1898, թ· 3824)։

Յովհաննէս վարդապետ Ամթեցի 1746ին իր կտակէն բաժին կը հանէ նմանապէս այս վանքին (Ազաւնունի, Հայ Երուսաղէմ, էջ 376)։

Աւերիները ուզած են այս վանքին տիրանալ, սակայն չեն յաջողած (Արեւելք 1898, թ· 3824) — *եւ 1911 փետ· 9)։*

2· ԱԿԼԱՑ ԿԱՄ ԱՆԿԼԱՑ Ս· ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Տիգրանակերտի Արզն գաւառի գիւղաքաղաքն է Ակլ կամ Ակիլ, որուն եկեղեցին կը կոչուի Ս· Նշան, ուր կը պահուէր Ձիսուսի լուացման տաշտէն մասունք մը (Թորոս Աղբար, Բ· էջ 183)։ *Բիւզանդիոնի մէջ կը գրուի «Ակլ գիւղի մերձ կան երկու աւերակ վանքեր, որոնցմէ մէկը սովորաբար կոչուած է Անապատ»* (1900, թ· 1127, Հմմտ· Թորոս Աղբար, Բ· էջ 182։)

Ս· Նշանի յիշատակութեան կը հանդիպինք «Արդ դրեցաւ փրկական խորհուրդ պատարագի հասարակաց աղաւթս մերոյս եկեղեցոյ ի թուականիս Հայոց ՌՂԸ (1649) դրեցաւ ի գուռն Ակլա սուրբ Նշանին սուրբ Աստուածածնին որ է գիւահալած եւ բժիշկ ամենայն ցաւոց։ Գրեցաւ ձեռամբ կարապետի հողեւ մոխիր աստուամուտ գրչիս, ի խնդրոյ սրբասէր եւ պատուական նորաբողբոջ Սամուէլ քահանայի» (Տաշեան, Մայր Յուց· էջ 513)։

Նոյն ձեռագրին մէջ կայ· «Արդ դրեցաւ սոսկալի խորհուրդս ի գիւղաքաղաքն յԱկլ ի գուռն սուրբ Նշանին ի թուականիս Հայոց ՌՂԸ (1649) ամին եւ իւր սպասաւորին քահանայ Սամուէլ քահանայն գրել իւր յիշատակ» (անդ, էջ 513)։ *Ակէ յառաջ Կարապետ 1617 ին կը գրէ Շարակնոց մը «ի յերկրին յԱմթայ ի գիւղաքաղաք Ճակիլ կոչի ի գուռն Ս· Նշանին յառաջնորդութեան Բարսեղ վարդապետին»* (անդ, էջ 799)։ *Նաեւ «Նորոգեցաւ Մաշտոցս ի քաղաքն Ակլայ ի գուռն սուրբ Նշանին ի թիվն Հայոց ՌՃԲ ամին»* (1653, անդ, էջ 407)։

Աւելի յառաջ ՌՂԸ (1649) «Կարապետ ի յամուր եւ յանառիկ գիւղաքաղաքն յԱկըլ, որ մերձ Ամթայ ի գուռն Տիրամաւր Աստուածածնին եւ Աստուածընկալ Ս· Նշանին...» կ'արտագրէ Մաշտոց մը (Թորոս Աղբար Բ· էջ 383–5)։

Ս· Նշանի քահանայատուն–վանքը եղած է այցելուած սրբավայր մը (Տիգրիս, տարեգիրք, 1946, էջ 35)։

3· ԱՑՆ–ԸՐԲՐՂԻ Ս· ԹՈՄԱՍԻ ՎԱՆՔԸ

Ամթի Հաղրոյ աւանին մերձ։ Ունի պարտէզներ եւ այգիներ (Թորոս Աղբար, Բ· էջ 241–2, Հմմտ· տես Ս· Թոմասի վանքը եւ Բիւզանդիոն 1905, թ· 2545)։

4· Ս· ԱՆԱՊԱՏ

Ակիլ գիւղաքաղաքին մօտերը։ Տեղեկութիւնները կը պակսին (Հմմտ· Ակլայ Ս· Նշան եւ Բիւզանդիոն 1900, թ· 1127 եւ 1905 թ· 2583)։

5· Ս· ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ ՍԵՒԻԴԱՑԻ

Տիգրանակերտի Սեւիդ գիւղի մէջ եւ ասկէ յորջորջուած Սեւիդոյ վանք[1] (Թորոս Աղբար, Բ· էջ 24)։

6· ԲԱՐՁՐ ՎԱՆՔԸ

Սպասուն գիւղի վերեւ, արեւելքէն աբեմուտք երկարող լեռնաշղթայի վրայ, հնաշէն եւ աւերակ (Բիւրակն 1897 Բ· էջ 13, Բիւզանդիոն 1905 թ· 2545)։

7· ԲԱՐՁՐԱՒԱՅԵԱՑ Ս· ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Արզնի լեռներէն մէկուն վրայ բարձրացած է Բարձրահայեաց Ս· Աստուածածնի վանքը, որ այդպէս կոչուած է իր դիրքին պատճառով (Սուրհանդակ 1905 թ· 1972)։ *Հ· Ինճիճեան կը գրէ՝ «Մենաստանս անուանի ի կատար վերոգրեալ լերինն, որ սակս բարձրութեան կոչեցաւ յայս անուն· զեկեղեցի սորա Թադէոսի առաքելոյն հիմնեալ յանուն Աստուածածնի, բայց ի ԺԴ· դարուն Նաղաշ Մկրտիչ վարդապետ եպիսկոպոս Ամթայ տեսեալ զաւերումն Նիրկերաի կամ Նիւֆարդայ, զրաժմութիւն նշխարաց բարձրեալ անտի ի վերայ դրաստուց տարաւ ամփոփեաց ի սուրբ Կարապետն Մշոյ··· յորոց բեռինս եօթն բերեալ աստ նորոգեաց չինեաց զեկեղեցին զմբեթաւոր չինուածով ի ՊՒԳ թուականին, որպէս կայ ի վերայ դրան նորա գրեալ, ի ներքոյ սեղանոյն ամփոփեալ զնշխարս սըր-*

---

[1] Տիրպկերքի կամ Տիգրանակերտի նահանգն ալ ունեցած է իր ընդլայնումը եւ անճկացումը։ Հոս մենք նկատի կ'առնենք Արզնի, Բալուի, Շնքուշի եւ Ջերմուկի վանքերը, որոնցմէ քանի մը հատին մասին որոնք հոս կա՛մ հարեւանցի յիշուած են եւ կա՛մ ամենեւին չեն յիշուած, այլուր խօսելու առիթը պիտի ունենանք։ Նաեւ՝ նախորդ երկու նահանգներու վանքերէն ոմանց մասին։

[2] Տես նաեւ Առաքելոց վանքը։

[3] Մխիթարեանքն են Յովհաննէս Աստանցի եւ Յովսէփ Ցակոբեան (Արեւելք 1884 թ· 214), իսկ վահայերէն Թադէոս եպիսկոպոս (անդ, 1901 թ· 4691)։

[4] Գերդի մէջ կան Սիւոդոյ եւ Կոնոնոսի վանքերը (Բիւզանդիոն 1905, 2545)։

© National Library of Armenia

բոցն, յորոյ վառն պատուեալ կայ տեղին ամենեցունց: ... Հիմն չինուածոյ մենաստանին եղեւ ի Ռաճիճ Թեւկանիս ի ձեռն եղեալ զարայ կաթուղիկոսին ... զի յառաջագոյն կայր միայն եկեղեցի՝ առանց մենաստանի» (Նոր Հայաստան էջ 242):

Սրուանձտեանց կը գրէ՝ «Մտանք բարձրահայեաց սուրբ Աստուածածնի վանքը[5], որ չինուած է ապառաժի ահագին բարձրութեան վրայ, որ կը կոչուի Արկնոյ բերդ եւ արդարեւ բերդին պարսպի բեկորները եւ ողջ մնացած մասեր կան: Վանքին թէ սուրբ տաճարն եւ թէ միւս չէնքերը քարաշէն են, թէպէտ հոյակապ չէնք չունի, բայց նայելով երկրին այլ չինուածոց իրրեւ նշանաւոր հռչակուած է, բազմաթիւ այլ խառն խուռն սենեակներ ունի ...: Առաջնորդարանին դարպասը ամէնէն չքեղ չէնքն է, ընդարձակ եւ կոկիկ, իր ճակատն եւ մէկ կողն չինուած են գրաղարաններըը» (Թորոս Ազբար, բ. էջ 173, Հմմտ. Արեւելք 1902 թ. 5044 եւ Բիւզանդիոն 1905 թ. 2684): Դեռ չարունակենք Սրուանձտեանցի հետ՝ «Գրադարանաց անկիւնը փոքրիկ դուռ մը կայ վրան նկարուած Երիքովէն ողկոյզ կրողաց պատկեր մը, այս դռնէն ներս փոքրիկ սենեակ մը յախճապակիով եւ մէկը հազուադիւտ եւ թանկագին անօթներ եւ այլն: Երկու զարակաց դուռն կը ծածկեն երկու ահաւոր պատկերներ Պօղոս եւ Պետրոս առաքելոց, մէկը բանալին ի ձեռին, միւսն սուր, սենեակը կը կոչեն ջանադ օտասի, արքայութեան օթեւան: Դարպասին արեւմըտեան ճակատը չինողին անունը գրած է եւ ապէ կը բացուի դուռ մը վանահօր առանձնասենեակը, ուստի կը մտնեն մառան եւ չոեմարանն անօթոց եւ ի տուն գինւոյ:

Ս. Տաճարն գմբեթաւոր է, բարձր, քառակուսի, ամուր, քարուկիր: Դրան ճակատը գրուած՝ Աւժանդակութեամբ Աստուծոյ եւ հրամանաւ Աթաման չահին կանգնեցաւ խոյան Ս. վերադիտողութեամբ Նէզ Մկրտիչ եպիսկոպոսի թվ ՊԳ»[6] (Թորոս Ազբար, Բ. էջ 173–4, Հմմտ. Սուրհանդակ 1905, թ. 1972 եւ Արեւելք 1895, թ. 3353): Կ'առնէ 200 անձ (Սուրհանդակ, 1905 թ. 1972): ՊԳ թուականը փիլդամէլեան կը սրբագրէ ՊՂԳ՝ պատճառաբանելով որ ՊԳ թուականին Մկրտիչ Նազաշ դեռ ծնած չէր (Նօտարք էջ 132):

«Տաճարին մէջը յախճապակիով է մինչեւ կամարները, ունի մէկ խորան յանուն Ս. Աստուածածնի ... սեղանոյն վրայի Տիրամօր պատկերը հռչակաւոր է, զոր Յովնք եւս կը պատուեն, ասանդելով թէ Ս. Ղուկաս աւետարանչի ձեռանկարն է (Հմմտ. Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 242, զոր իրրեւ թէ Յովհաննէս Արղնցի ժէ. դարուն լեհաստանէն բերած ըլլայ): Մենք չօշափելով տեսանք, որ նուրբ կաճի պէս նիւթով մը ծեփուած է եւ այդ նիւթոյն վրայ նկարուած էր սուրբ Աստուածածնին Քրիստոս մանուկն ի գիրկն, արծաթ շրջանակի մէջ առնուած եւ շրջանակին վրայ յունարէն տառերով թուական 1786: Իսկ Քրիստոսի կուրծքին վրայ հայերէն գրուած «Ճիշատակ է Մատանու քահանից իշխանաց եւ համօրէն ժողովրդոյն յաւուրն Սասընցի Կարապետ վարդապետին թվ. Հայոց 1236, Մարտ ԺԵ: Տախտակէ պատուանդանին վրայ, ուր կը հանդչի պատկերն, սպիտակ գրերով գրուած «Նկարեցաւ պատկերս ի Ղալաթիա յիշատակ եղիազար վարդապետին ի դուռն Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնին թվ. ՌՃԴ»: Ս. Սեղանոյն եռեւ աջակողմն գրուած է «Եօթն բեռ արբոյ մասանց ի մատուրնս»:

«Արդէն յայտնի է որ վանքիս չինողն է Նազաշ Մկրտիչ եպիսկոպոս, եւ աւելի բարեզարդած է եղիազար Անթապցին, պատրիարք եւ կաթողիկոս, անուանին իրրեւ զոր մը առաջ: Նազաշն Մուֆարղինէն, որ է Նիկիկերա կամ Մարաիրոսաց քաղաք, Շմաւոն եպիսկոպոսի զեռեղաց բիւր մարաիրոսաց նշխարներէն մաս մը փոխադրած է այս տեղ եւ չատ մ'ալ Մշոյ Ս. Կարապետ եւ Տարօնոյ միւս վանքերը, բայց յաւանդութենէ կ'ըսեն թէ Նազաշէն յառաջ մատուռ մը կար այս տեղ Թադէոս առաքեալէն հիմնուած:

[5] ՍԻՄ. Լեհացին կ'արտայայտուի «եւ անտի մէկ օրն հասաք յԱրղնի քաղաքն, որ էր բարձր լեառն եւ ի գլուխն վիմաշէն մեծ գմպէթայով, որ կոչի Բարձր Աստուածածին, եւ եկեղեցի մի ալ ի վերայ լեառն տակն որպէս վարագայն եւ գեղ ալ կայր եւ չէն լիք» (Ակինեան, Սիմ. Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, էջ 203):

[6] Բարձրահայեաց վանքը «Հիմնուած է ժայռի մը կատարին վրայ... Զորս կողմերէն բնական պարիսպ մը կը շղթայէ վանքը... Ճարտարապետութիւնն եւ ճաշակը բացարձակապէս կը պակսին վանքին կազմութեան մէջ, հակառակ հիանալի դիրքին, մութ նկուղներուն, իրարու ագուցուած խաւար սենեակներու կայա մը կը ցուցադրէ վանքին մեծամասնութիւնը... Վանքին մեծագոյն մասը քայքայուած է գլուխ ...» (Արեւելք 1902, թ. 5044):

Տաճարին մէջ ճրագ մը տեսանք՝ վրան արծաթ եւ մէջը հողէ, զոր կը վառեն կայծակի օրերը եւ կ'անուանեն «Արնէ ճրագ, կայծակի ճրագ»: Վանքը իր դիրքով չափաւ ենթակայ է կայծակի: Այդ ճրագի արծաթին վրայ դրուած (է) «Ճիշատակ ճրագս արնէ ի տաճարն Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնայ ի նորին առաջնորդ Աճէմեան Կարապետէն որ եւ ինքն չաղեալ արեամբ մարտիրոսաց, ի յապահովութիւն տեղւոյս միաբանիցն ի կայծական, ի ՌՄԶ: ... Մի այլ յիշատակիր չէնքերու նորոգութեանց՝ «Շնորհիւ Տեառն վերատին նորոգեցաւ Ս. վանքիս բոլոր խցերն կոստանդնու Գրիգոր Պատրիարքի փոխանորդի Սասընցի կարապետ վարդապետի ձեռամբ եւ նորին (յ)աջորդ Պօղոս վարդապետին ՌՄԺ Գ.ին: Սոյն կարապետ վարդապետին, ինչպէս եւ այլ առաջնորդաց գերեզմանք սուրբ տաճարի դրան կից են, ահա երկու տապանադիր· Ա· «Աստ ամփոփի նշխար ի դիր կարապետու արհի պետին, սրբոյ ուխտիս արի դիտին եւ մեծագործ... զի համայն չէնք թէ արտաքին, միանգամայն թէ ներքին արհւոյս չանիւք կերտել յանդին»:

Բ. «Սահակ արհի մեծ բարեւնիս,
տեսուչ Համթոյ եւ սուրբ ուխտիս,
Մնեալ յԱմիթ, անեալ յաստիս,
Ննջեալ յայժմիկ ի տապանիս,
Մանկութենէ հասեալ յալիս,
Հոգւոյր պիտոյս մենաստանիս,
Զարդք եւ չինուածք եւ կարասիս,
Ընդ նոր մատրանս կազմեաց արհիս,
Բուրման խնկոց միշտ արժանիս,
Վարձ իւր հայցէ տալ զողորմիս,
Դուք որ ունիք զայս տան բարիս
Եւ կամ զայք ուխտ տաճարիս,
Կցեալ հազարն երկհարիւրիս,
Յեօթանասունն որ Հայիս,
Համահաւութեան քան եօթնիս,
Թիւ կենացն վաթսուն հնդիս»:
(Թորոս Ազբար, Բ· էջ 173–7):

Թէեւ աւանդութիւնը այս վանքին գոյութիւնը մինչեւ առաքելական չրջանները կը հասցնէ, բայց իրականութեան մէջ չատ ուշ ժամանակի հատատութիւն է: Եկեղեցին կառուցուած է Մկրտիչ Նազաշ Հայրապետէն, իսկ մենաստանին կամ վանքին իսկական հիմնարկութիւնը կամ վանական կեանքի զարգացումը գործն է եղիազար Անթապցիին:

Նազաշէն յառաջ քահանայարան մը կամ փոքրիկ վանք մը գոյութիւն ունեցած է (Հմմտ. Նօտարք էջ 103 եւ Թորոս Ազբար Բ. էջ 415) եւ անիկա զոյն բարեզարդած է, բայց եղիազար Անթապցին է, որ չէնքը կ'ընդարձակէ եւ միաբաններով կը լեցնէ իրրեւ վանք:

Առաջնորդներու անուններն եւ անոնց գործունէութիւնը եւ նմանապէս վանքին պատմութիւնը կ'իմանանք յիշատակարանութիւններէ եւ զանազան գրութիւններէ:

Մկրտիչ Նազաշ «ամենայն եկեղեցիս խախտեալ եւ գհնացեալ եւ գհողաչէնս, նոր նորոգեաց կամարակապ եւ գմբեթաձեւս եւ բազումս նորաչէնս, որպէս գԲարձր Աստուածածինն ի գլուխ բարձր բերդին Արղնոյ... Դարձեալ ի ՊՁթուին (1431–2) նստաւ յաթոռ հայրապետական եւ ՊՁԲ (1433) թուին չինէ գԲարձր Աստուածածինն ի յԱրղնոյ բերդն[7]» (Հայապատում էջ 572–3):

Նազաշէ օրով 1433ին հոս կը գրուի Գանձարան մը (Ակինեան, Հաւաք· Ճիշատ· Հ· Պատուրեանէ): Յաջորդ տարին հոն կը գրուի Մաշտոց մը «Ձեռամբ Յովհաննէս սարկաւագի (Նօտարք էջ 103 եւ Թորոս Ազբար Բ. էջ 413, Բիւզանդիոն 1905 թ. 2583): Քանի մը տարի վերջ՝ «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվականիս ՊՁԶ (1437) ձեռամբ Մխիթարոյ արեղայի եւ ի վայելուչ տեղիս որ կոչի Սեւերաք ընդ հովանեաւ Ս. Թէոդորոսի յաթոռակալութեան սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին տէր Կոստընդին ի հայրապետութեան տէր Մկրտչին վերադիտողի յաւուրն Արղնի Բարձր Աստուածածնին եւ Ամիթ չահատան քաղաքի» (Սիւրմէեան, Յուց· հայ· Ձեռ· Հալէպի, Ա· էջ 64–5):

Այսպէս կը տեսնուի որ 1437ին Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի առաջնորդութեան գլուխ դեռ Մկրտիչի ձեռքն է, մինչ անոր յաջորդ կը նշանակուի 1434ին՝ Յովհաննէս եպ·

[7] 1433ին գրուած Ցայսմաւուրք մը յիշատակ կը սրուի այս վանքին· յիշատակագրութեան մէջ կ'ըսուի «ի դուռն Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի, զոր էր չինեալ եւ հիմնարկեալ Նազաշ սրբազնեալ Մկրտիչ եպիսկոպոսին» (Թորոս Ազբար Բ. էջ)· Իսկ 1444ին գրուած Լուծմունք Պարապմանցի համար կ'ըսուի թէ «Ճիշատակ է եղիազար վարդապետին ի դուռն Աղրնու Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի» (Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 455):

© National Library of Armenia

Արշնոյ (համա· վարը) դուչէ այդ թուակա-
նին՝ օգնական եւ ապա՝ յաջորդ։ Անկէ վերջ
երկարատեւ լռութիւն· բայց 1612–1617ին
Ղազար եւ 1633ին Ղուկաս եպիսկոպոսները
երբեւ վանահայր կը յիշատակուին ու յե-
տոյ՝ եղիազար, որ ինչպէս նախապէս ըսինք,
Բարձրահայեաց Ս· Աստուածածնին վանքի
իսկական հիմնադիրը եւ գաղղացնողն եղած
է։

Բաղտասար աբեղան 1606ին «ի Բարձ-
րահայեաց սուրբ Աստուածածնին» կը գրէ
Մատթէի մեկնութիւնը (Կարնեցանց, Յուց·
հայ· ձեռ· էջմ· թիւ 1268, էջ 155)։

Մարկոս 1612ին Աւետարան մը «ետ ի
բարձրահայեաց Ս· Աստուածածնէն վանս յա-
ռաջնորդութեան տէր Ղազարու եպիսկոպո-
սի» (Ակինեան Հ· Ն· Հաւաք· Յիշ· Հ· Պա-
տուբեանէ)։

Եղիազար Անթապցիի հինարարական
գործունէութիւ-
նը Բարձրահայեաց Ս· Աստուածածնի վան-
քի մասին ստուգիւ գնահատելի է· «ի ՌՂԶ
(1647) թվին կոչեցեալ եղեւ յառաջնորդու-
թիւն սուրբ ուխտին Արշնոյ Բարձրահայեաց
Ս· Աստուածածնին եւ առեալ պատիճան
եպիսկոպոսութեան ի սուրբ էջմիածնոյ
կաթողիկոս տէր Փիլիպպոսէ աքանչելագոր-
ծոյ եւ գարձեալ յաթոռն իւր արար բազում
քաջութիւն ի հինութիւն պարապայցն եւ մե-
նատան ի սուրբ ուխտին, որ ի բազում ժա-
մանակաց եւ տեղւոյն առնապատուհան
սակի բոլոր եւ հասարակ հինութեան եւ
նորոգման էր կարօտացեալ, նաեւ ի ներ-
քուստ եւ արտաքուստ թէ կարգաւորութ-
թեամբ եւ թէ ընթերցմամբ եւ թէ մատենից
ճոխութեամբ, մինչ կրկին Աստուածածուն-
էիւ եւ ճ եւ աւելի գրքիւ պերճացոյց գաթոռ
իւր սրբութեամբ...» եւ անոր կը նուիրէ
նմանապէս ծայրաստուրք մը, որուն Յիշա-
տակարանին մէջ գրուած են վերոյիշեալ
տողերը, համա· Թորոս Ադբար Բ· էջ 400–
404)։

Սոյն ծայրաստուրքի Յիշատակարա-
նը դեռ կը հաղորդէ՝

«Գարձեալ ի թուին Հայոց ՌՃ եւ Բ
(1653) այս եղիազար վարդապետս ելեալ ի
կոստանդնուպոլսէ եկն ի վիճակեալ
աթոռն իւր, այսինքն յԱրշնոյ Բարձրահայ-
եաց Ս· Աստուածածնէնն թաղաւորական
հրամանաւ եւ նոմոսիւ, որ յաղագս այնմ իւրի
էր գնացեալ անդ եւ սկսաւ նոր նորոգել
զսուրբ մենաստանս, այս է զեկեղեցւոյն որ-
մեր ներքոյ ալտաքոյ սպիտակուցեալ պայ-
ծառացոյց եւ ի վերայ գրան սրբին գաւիթ
չինել եաս, որ յառաջն բնաւ իսկ ոչ գոյր,
այլ եւ արտաքոյ չուրջ զեկեղեցւոյն սրահք
պատշաճաւոր եւ գանազան խցեր ի պէտս
միաբանակեցեալ եւ գալոցաց եւ գնացողաց
մեծաւ ծախիւք։ Եւ գիտելի է գի յաւուրս յոր-
մէ յետէ չինեալ էր գատ Տէր Մկրտիչ սր-
քեպիսկոպոսն Նախաջ կոչեցեալ, մինչեւ
ցայժմ ի յահէ անաւրինաց քար ի քարի վե-
րայ ասա ոչ ոք էր եղեալ· բայց սա յԱս-
տուած ապաւինեալ բարեխաւս ունենալով
զերբածին կոյսն, անկասկած լեալ յահէ ան-
աւրինացն արիաբար գիմեալ ի գործ հոգե-
ւոր մշակութեանս եւ լիով կատարեալ ըստ
փափաղանաց սրտի իւրոյ» (անդ էջ 404–5)։

«Գարձեալ փոյթ առնի զարգարելով
(խօսքը եղիազարի վրայ է) գուռըդ մենաս-
տանս ապնիւ չուրջառովք, աւետարանաւք,
եւ եպիսկոպոսական բոլոր պիտոիւք եւ այլ
պատուական սպասիւք եւ մէկ մատեամբ
Աստուածաշունչ ոսկենկար, եւ յողնեցանիք
ծաղկաւք»· (եւ պատանդ գրուած գրքերը
կ'ապատարգէ, Թորոս Ադբար, Բ· էջ
406)[8]։

[8] «Աստուածաշունչ գրեալ եւ ծաղկեալ ի Կ· Պո-
լիս ի թվ· ՌՂԷ (1648) ի խնդրոյ Աւիշեցի Պաշտաւոր
վարդապետի։ Սա Զնգուշցի Յովհ· բարուհանն, Բարձ-
րահայեաց վանքի եւ Արշնի առաջնորդին աշակերտն
էր։ Վասն քարոզութեան ի Կ· Պոլիս գրկուած եւ
ի գարձին հնաւ բերած գրէրս գայս եւ Յովհաննէս
բարուհին վաճառած գաւառ։ Տէր եղիազար,
տէր Մարկոս եւ տէր Պաշտաւոր սպացին
գվաճառեալն։ Եղիազար Հոմիկլացի վարդապետն կը
տեսնայ գրէրս եւ Պաշտաւրոյ եւ եղիազար գրչին
յԱմիթ լրացնել կու տայ Աստուածաշունչի պակաս
մասերը եւ սխալներըն կը սրբագրէ։ Մինչդեռ եղիազար
Ամիթի մօտ Ջերմուկ գիւղն էր, Ղուկաս Ամթայ
(Արշնի՞) եւ Բարձրահայեացի առաջնորդը կը վաճ-
ռանի եւ Ջերմուկայ, Արշնու եւ Ակնայ ժողովուրդը
առաջնորդ կ'ընտրէ, որ ՌՂԷ թուին էջմիածին կ'եր-
թայ եւ փիլիպպոս կաթողիկոսէն Արշնու եւ թեմին
եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի։ Եւ վասն գի Արշնու վան-
քը անկարգացած էր, եղիազար չատ ջանք կը տանի
կարգի բերելու, կը կանգնէ կործանած պարիսպը եւ
այս Աստուածաշունչն ալ վանքին կը նուիրէ։

Եղիազար եպ· որգի էր մահտեսի Մազաքի եւ
Ալտունի, աշակերտած է Զնգուշցի Յովհաննէս բարու-
նապետին, աննզակից եւ աշակերտակից տէր Աստուա-
ծատրոյ Երուսաղէմի առաջնորդին. տէր Պաշտաւուր,
Մարկոս, կիրակոս վարդապետաց։ Իր աշակերտներն
էին Նիկողայոս վաճառանալ, Սուքիաս գպիր, Իղնա-
տիոս կրօնաւոր, Յօհան կրօնաւոր։ Եղիազար գրչի
ծնօղքը են Մինաս քահանայ եւ Հոիփսիմէ եւ ուսուցա-
նող գրչութեան Մինաս քարտուղար (Ակինեան, Հաւաք·
Յիշ· Հ· Պատուբեանէ)։ Եղիազար 1649ին վանքին կը
նուիրէ Ն· Լամբրոնացւոյ Ս· Պատարագի մեկնու-
թիւնը (Ակինեան, անդ, Հ· Պատուբեանէ)։

[9] Ուրիշայլ կամ եղեսխայլ մէկ ակնեցին կռէ-
ւած է նաեւ Բարձրահայեաց Ս· Աստուածածնի՝ «Ես
Սրապիոն վարդապետ Ուրհայեցի որ սատոյց զայս
եսայու մեկնիչն հալոյ արդանդ իմոց եւ եաոե զատ
ընծայ եւ յիշատակ ի գուռն Բարձրահայեաց Ս· Ա-
ստուածածնին ինձ եւ ծնողաց իմոց հօրս Յոճա Գա-
նիէլին եւ մօրս Մգոեան Աթլոզին եւ հանդուցեալ եղ-
բարցն իմ Յուստինէի սարկաւագին եւ մգոեան
Յակոբին, Գասպարին եւ Պաղտասարին եւ քվերգն իմ
մգոեան Մարիամին եւ Վարդ Խաթունին եւ այլ
ամենայն մերձաւորաց իմոց արեան լիցի յիշատակ։
— Գրեցաւ յիշատակն գրոցս ի մեծ մայրաքաղաքն
Ուրհա ի գուռն Բարձրահայեաց Ս· Աստուածածնի որ
ատա կացոյ յիշատակ անջնջելի տէր Սրապիոն քահ
բարուհապետին եւ ամենայն գարմից նորին ամէն։ Ի
Հայոց մեծ թվականին ՌՃԲ թվին (1603) ծաւնեաց
ամսու առաջին աւրն որ է կազանդ մեծ Հոռմին (Գա-
լէմքեարեան Հ· Գ· Յուց· հայ· ձեռ· Հռոմայ... Անտիպ
Համա· Ակինեան Հաւաք· Յիշ· R. B. Casanatense
թ· 2027)։ Նոյն տարին Սրապիոն նոյնին կը նուիրէ
Լամբրոնացւոյ Աւակայ մեկնութիւնը եւ Նանայի
Յովհաննու մեկնութիւնը (Ակինեան, Հաւաք· Յիշ·

Եղիազարի յաջորդ կ'ըլլայ Բարձրահայ-
եաց վանքի առաջնորդութեան՝ Յոհան վար-
պապեան աստուածարան (Արշնցի) որ յետ
«Հոգեւոր տիրին ի Ռճդ թվականէն մինչեւ
ցՌճԼԹ տեսուչ եւ հոգաբարձող կոչեցաւ մեզ
ցվախճան եւ յոլով նեղութիւնս կրեաց ի
տեառնակապատաց արանց եւ ունի աշխա-
տանս ի մենաստանս, նաեւ յիշատակք՝
զեստ ապնիւ, ոսկետուփ աւետարանք,
խաչք, տուրք նշան եւ վարդապետական զըր-
եանք... (անդ էջ 409)։

Մայր Մաշթոց մը կը գրուի «Յանառիկ
զղեակն ի գուռն Բարձրահայեաց Ս· Աստ-
ուածածնի ի գաւառն Արշնոյ [9] ի թաղաւո-
րութեան Տաճկաց Ղաւառմ արքային եւ ի
կաթողիկոսութեան Տ· Սարգսի եւ յեպիս-
կոպոսութեան երկրի մերոյ Արշնոյ Տէր Յով-
հաննիսի» (Թորոս Ադբար, Բ· էջ 479)։

Եղիազարի այս յաջորդը՝ Յովհաննէս
Արշնցին կ· Պոլիս կը ծանօթանայ Յակոբ
արհեստիւ զբչին եւ ան իրեն կը նուիրէ իր
անձին համար գրուած թերի Աստուածա-
շունչ մը։ Զայն լրացնելու համար Յովհան-
նէս ջանք չի խնայեր, բայց գրիչներէ կը խա-
բուի։ Վերջապէս 1668ին գանազան տեղեր
գիրքը իր հետ թափառեցնելէ յետոյ կը հա-
գորդէ՝ «Հրամանաւ Տեառն Յակոբայ կաթո-

ղիկոսի քննակեցայրէ բնիկ գաւառն իմ հայրե-
նի ի յԱրզնկի ի հռչակաւոր ուխտն, որ յա-
նուն ամէնօրհնեալ Թագուհուն երկնից կա-
ռուցեալ ի վերայ բարձրաբերձ եւ վիմապատ
լերին եւ արդ ասի Բարձրահայեաց Ս· Աս-
տուածածին։ Եւ ատ առեալ սակաւիկ մի
օգի եւ չունչ ի չրջապատէն, եաոե գրել
գմնացեալն ի կերան Տիգրանու ոմանց ախ-
մարավարք գրչայ ձեռամբ ումեմն բարեսէր
եւ արհեստավարժ գրչի Յանուն ժամանակի·
բայց ոչ իւր ձեռամբ, այլ աշակերտաց այլ
եւ այլ գրչաց, որպէս որ տեսանիգք· զի թէ-
պէտ ինքն կատարեալ հմուտ էր արհեստին,
բայց վասն գրագմանց ժողովրդեան, ոչ կա-
րաց գրել իւրով ձեռամբ։ Այլ եաս գրել իւրոց
թերակատար աշակերտաց։ Եւ արդ զինչ եւ
իցէ կատարեցաւ Աստուածաշունչ տատս ի
թվին մարդեղութեան բանին Աստուծոյ
ՌՈԿԸ, իսկ ի մերում հայկազեան տոմարի
ՌճԺի ամի ի քաղաքին Տիգրանակերտու ի
գուռն Ս· Վկայիցն Սարգսի եւ Կիրակոսի
գօրավարացն»։ Կը կատակէ էջմիածնի՝ իր մա-
հէն վերջ (էջմ· 202, Աստուածաշունչ,
համա· կար· Թ· 167[10] եւ Ակինեան, Հաւաք·
Յիշատ· տարի 1668)։

Յովհաննէսի բացակայութեան միջոցին

էջմ· 1268 եւ էջմ· 2611)։ — Փառք... եղեւ աւարտ
գրչութեան տատիս ի քաղաքն Եղեսիա որ կոչի Յաւր-
հա ի գուռն Բարձրահայեաց Տիրամայր Ս· Աստուա-
ծածնին, հիմնարկեալն յատաքելոյն Թադէոսէ եւ ի
Փրկչական պատկեր Ս· Դեսպատական եւ Եփրեմ սուրբ
վարդապետին եւ Գաւրիսանոց վկայիցն, որոյն Յա-
կոբոյ եւ սուրբ Սարգսի գօրավարին եւ այլ բազմա-
հատաւք սրբոցս, որ ատա կան հատաքեալ ի պահպանու-
թիւն քաղաքիս։ Ջեռամբ յոգնամեղ Մաշգոքիս գրչի
ի Թուականութեանս մերում Ռ եւ ձ ամի, խիստ եւ
դիժար ժամանակի, զոր ոչ կարեմ գրել ի քարտիսի

Եւ եա գատ նուէր ի գուռն հոգեւոր ծնօղին լուսոյ
երէք խոշոր Ս· եկեղեցիս։ Գարձեալ յիշեցէք ի Քրիս-
տոս գերապատուական եւ գիտելուչն, գարձեալ հա-
մակն գեղեսիոյ Գանիէլն, որ կամակից եղեւ վասն
գրոցս» (Ակինեան, Հաւաք· Յիշ· Տօնական· համա·
կարնեցւոյ Յուց· էջմ· 890)։ — 1598ին հոս կը գրուի
Պօղոսի Թղթերու մեկնութիւնը (Սիոն 1933, էջ 421
եւ ուրիշ ձեռագիր մը 1672ին (Macler F. Rapport...
en Belgique... էջ 90–91։ Համա· գեւ Սարգիսեան
Հ· Բ· Մայր Յուց· Ա· Թ· 102, էջ 454 եւն եւն)։

[10] Գործք Առաքելոցի մեկնութեան ձեռագրի մը
Յիշատակարանին մէջ կայ թէ՝ Ի թվ· ՌՃԼԹ
(1685) կը մեռնի Յովհաննէս Արշնցի վարդապետը եւ
պոյքերն ու գրքերը Պետրոս Զէլէպիի կը յանձնէ Մ·
Աստուածածին տանելու, բայց կատիը զոր կը յօրինէ
իր Իսահակ նոտարը, վաչխատու անձերու յափշտա-
կութեամբ չի կրնար գործադրուիլ կամ կատարուիլ
(Ակինեան Հաւաք· Յիշատ· Հ· Պատուբեանէ)։

© National Library of Armenia

վանքին առաջնորդութիւնը կ'անցնի ժամանակաւորապէս — Մինաս վարդապետի ձեռքը· «... Մինաս վարդապետի, Ռձժ (1661), որ կացեալ է վանահայր Արղնու Բարձրահայեաց վանից ի խիստ սուվ ժամանակի... գվանքն յամայութենէ պահէ, գմխարան եւ գաղքատս կերակրէ»[11] (Թորոս Աղբար, բ. էջ 381–2):

Յովհաննէսի յաջորդ կը նշանակուի Սահակ, որ Աւետարան մը գրել կու տայ, ինչպէս Յիշատակարութիւն մը կը հաղորդէ· այս՝ նաեւ կ'աւանդէ թէ Ռձլթ թուականին Մարտ ամսուն Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքին հիւսիսային եւ արեւմտեան պարիսպները կը կործանին (Ակինեան Հ. Ն. Հաւաք· Յիշատ· Հ. Պատարեանէ)։ — Իսահակի առաջնորդութիւնը կը յիշուի՝ «Գծապրեցաւ գերբք ... ձեռամբ ... քահանայի Պօղոսի Ամթեցւոյ ի վայելումն Իսահակայ վարդապետի, որ է վերադիտող եւ տեսուչ բարձրավայելուչ վանիցն սրբուհւոյ Աստուածածնին ի յամուրն Արղնոյ։ Եղեւ գրաւ գրոյս ի թուին Ռձնթ (1693) Մայիսի ԻԶ յաւուր ուրբաթու» (Ակինեան Հ. Ն. Հաւաք· Յիշատ· Է.ջմ. թ. 1344, Մեկնութիւն Ղուկասու)։ Դարձեալ «Ցանկ եւեալ աւարտեցաւ[12] գրութիւնս մարգարէական գրոց մեկնիչս Յովսէ նահապետին արդարոյ ի թուին Ռձծդ (1705) Սեպտեմբերի ամսոյ ի ԺԸ արդեամբ եւ պղիւք քոյ եւ արի հովուապետին մերոյ Տեառն Իսահակայ սրբազան վարդապետին, որ է վերադիտող Բարձրահայեաց մենաստանին սրբուհւոյ Աստուածածնի լուսանկար տաճարին եւ առաջնորդ Տիգրանակերտաւ մեծն քաղաքիս» (Պօղոսեան Ն· եպ· Յուց· հայ· ձեռ· Ս. Յակոբեանց, բ. էջ 199, համմա· գեղ էջ 200 եւ 1700ին՝ Conybeare, Cat. Brit. էջ 111)։

Իսահակ կամ Սահակ վերադիտողի մասին վերջ տեղապահ կը յիշուի 1722ին Դանիէլ վարդապետը՝ «(Ց)առաջնորդութեան Տեառն Դանիէլ վարդապետի, որ է տեղապահ սուրբ ուխտիս Աբղնոյ Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի եւ առաջնորդի Տիգրանակերտաւ» ուր կը գրուի Գիրք Հարանց եւ անկէ յառաջ՝ 1720ին՝ Մեկնութիւն Մատթէի (Ակինեան Հ. Ն· Հաւաք· Յիշատ· Թ. 802 եւ էջմ· 1287, Համմա· կարենեան, Յուց· հայ· ձեռ· էջմ· էջ 50)։

Սահակի կը յաջորդեն իրրեւ առաջնորդ Յակոբ եւ Աբրահամ Նուրբինեանները, որոնց մասին բաւական տեղեկութիւններ կ'աւանդէ Յովհաննէս Վ. Նուրբինեան–Քօսեանց (Գալէմքեարեան Հ. Գ. Կենսագրութիւն Սարգիս արքեպ· Սարաֆեան, էջ 135–39 եւ 148–50)։ Ապա վանահայրութեան պաշտօն կը տանձնեն Կարապետ եպ· Ամէմեան (1757), Կարապետ եպ· Պօյաճի Օղլու (1763), Յովհաննէս եպ· Ազարեան (1763), Կարապետ եպ· Սասունցի (1764–71), Պօղոս վարդապետ (1764), Պետրոս եպ· Մասուտեան (1772–77), Կարապետ եպ· Սասունցի (1778–95), որմէ վարդապետական գաւազան կ'ընդունի Շնքուղի Յովհաննէս առաջնորդը, Սահակ եպ· Ամթեայ (1795–1821), որ սակայն դեռ 1824ին իրրեւ առաջնորդ կը յիշուի (Տաշեան Մայր Յուց· էջ 727 եւ ուրիշներ համմա· վարը)։

Ահա Բարձրահայեաց վանքի առաջնորդներու կամ վանահայրերու անուանացանկը եւ անոնց առաջնորդութեան թուականները, որոնք սրբագրութիւններու կարօտ են[13]։ Դիտեմ որ այս՝ Տիարպէքիր–Արղնի հայրապետներու գաւազանագիրքն է եւ մեզմէ ցուած այն վանքին, ուսոր չէ կարելի այս բոլորին համար լսել որ միանգամայն վանքին վանահայր եղած ըլլան։ Եւ կան բացառութիւններ, բաւական չատ։

Մկրտիչ եպ· Պօռեցի Նաղաշ 1433–4
Յովհաննէս եպ· Արղնոյ 1434
Ղազար եպ· 1617
Ղուկաս եպ· 1633
Եղիազար եպ· Այնթապցի 1647–53
Յովհան Վ· Արղնցի 1655–90
Մինաս Վ· 1661
Սահակ եպ· 1713
Պետրոս եպ· 1724–48
Յակոբ եպ· Նուրբինեան 1749–54
Աբրահամ եպ· Նուրբինեան 1754–63
(Կարապետ եպ· Ամէմեան 1757)

[11] «Ի քաղաքն Արղն, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի, «Մկրտիչ քահանան, ի վայելումն մերոյ հայրապետին տէր Ալէքսան արքեպիսկոպոսին» 1667ին կը գրէ իրեցաւոր մը (Ակինեան Հ. Ն. Հաւաք· Յիշատ· Հ. Պատարեանէ)։ Այս եւս կրնայ ժամանակ մը բարձրահայեաց վանքի առաջնորդ եղած ըլլալ։

[12] «Կատարեցաւ գրքերս այս... ի թվին Ռձծէ (1708) ի նոյեմբերի ամսոյ ԺԹ-ի ի Ս. Աստուածածնին Արղնոյ» (Տաշեան Հ. Ց., Մայր Յուց· էջ 675)։

[13] Համմա· վերը Ալէքսան 1667·
Սահակ եպ· 1693·
Դանիէլ Վ· (տեղապահ) 1722։

Կարապետ եպ· Պօյաճի Օղլու 1763
Յովհաննէս եպ· Ազարեան Իմմիրցի 1763
Կարապետ եպ· Սասունցի 1764–1771
(Պօղոս Վ· 1764)
Պետրոս եպ· Մասուտեան Հալէպցի 1772–77
Կարապետ եպ· Սասունցի 1778–1795
Սահակ եպ· Ամթայ 1795–1821
Մեսրոպ Վ· Ղալչինճիօղլեան 1821–24
Յովհաննէս Վ· Կիւմիւշխանեցի 1831–
Յակոբ Վ· 1839
Մկրտիչ եպ· Տիգրանեան 1841–45 (1853)
Յովհաննէս Վ· Սվազցի 1845–8
Յակոբ եպ· Տիարպէքիրի 1849–53
Սահակ Վ· Երզնկացի 1855–56
Յովհաննէս Վ· Տէր Պօղոսեան 1856–85
Յովհաննէս Վ· Փափազեան 1886–94
Եղնիկ Վ· Գալփաքճեան 1898–1904 եւն եւն
(Փունջ 1875, թ· 1034, 1889 թ· 2173, Վահէ Հայկ, Մարբերդ եւ անոր ոսկեղէն գաշտը, էջ 558–568)։

Այս առաջնորդներու գործունէութիւնը վանքին մէջ եւ վանքին հանդէպ տեսնուեցաւ Յիշատակարութիւններու մէջ, իսկ Արձանագրութիւններէն կը քաղենք հետեւեալները՝

Վանքին տաճարին ճակատին վրայ՝
«Աւժանդակութեամբ եւ հրամանաւ Աւթման խանին կանգնեցաւ վերադիտողութեամբ Նաղաշ Մկրտիչ եպս·ի թվ· ՊՁԳ 1444»?

Կարապետ Վ· Սասունցիի համար արձանագրուած է՝

«Ցաւուրս Դիտի սուրբ յուխտի
Կարապետ արհի Եպս·ի
Դռնակս այս երկաթ լինի
Ի ղէմս սուրբ Աստուածածնի
...Թվին ՌՄԽԱ. 1792
Կատարումն բանիս լինի
Ջանիւք Սահակ աբեղայի
Որ էր տեղեաւ Տիգրանակերտցի»։

Եկեղեցւոյ դրան վրայ·
«Ցանուն սրբոյն Թադէոսի
Շինել մատուռս աստ ցանկալի·
Պորվին մեծին Փիլիպպոսի
Ալփիարեանցս մանուկ յարդի
Գոի ընկեր էմուտ ըղձի
Ցեռնեալ Սահակս յամրեցի
Նա եւ ծախչատորին կերտի
Հէգս աչխատեալ աւարտ հանի»։

Տաճարին կից տապանաքարին վրայ՝
«Ատ ամփոփի նչխար եւ ղին
Կարապետաւ արհի պետին,
Սրբոյ ուխտիս արհի Դիտին
Եւ մեծագոյն բազմերախտին
Զի համայն չէնք թէ արտաքին
Մխանդամայն եւ թէ ներքին
Աբհոյս Ջանիւք կերտեալ յանգին։
Ցոքն ի հիմանց այլքն նորոգին
Անմիջաբար ընդ աւարտին
Եղեւ վախճան ի հանգստին
Ցերկոտասան ճ·որդին 1795
Եւ մետասան քառերորդին
Որ գայք ի ուխտ այս տաճարին·
Եւ հանդիպիք չէրմի սորին
Բոլոր արդիւնք ըստ Հայր մերին
Ցիշեցէք միշտ գհոգի սորին»։

Սահակ եպ· Ամտայ տապանագրին վրայ՝
«Սահակ արհի մեծ բարունի
Տեսուչ յԱմթայ եւ սուրբ ուխտիս
Ծնեալ յԱմիթ, սնեալ յատոիս
Ննջեալ յայժմիկ ի տապանիս
Մանկութենէ հասեալ յալիս
Հոգայր պիտոյս մենաստանիս
Զարդք եւ չինածք եւ կարասիս
Ընդ նոր մատռանս կազմեաց արհիս
Բուրմանն խնկոց միշտ արժանիս
Վարձ իւր հայցէ տալ ողորմիս
Դուք որ ունիք զայս տան բարիս
Եւ կամ որ գայք ուխտ տաճարիս
Կցեալ հաղարն երկհարիւրիս
Ցեօթանասնին որ հայիս,
Համատեսչութեան քանեօթնիս
Թիւ կենացն վաթառն հընգիս» (1821)։

Վանքին գանձարանին վրայ՝
«Սահակ եպիսկոպոս» ապա
«Սուրբն Թադէոս զտաճարս չինեաց,
Աստուածածնի անուամբ Բարձրահայեաց
ձեաց վերակոչեաց,
ազգիս Հայոց գանձ պարգեւեաց·
Նաղաշ Մկրտիչ աստ դէտ եկաց,
Մխարչինու նչխարս երարձ
Եւթն թիւն աստ ամփոփեաց
Ազգին մերոյ նոր կեանք բաչխեաց»։

© National Library of Armenia

Յովհաննէս Վ· Կիւմիւշխանեցիի մասին ունիմք՝ «Շնորհիւ Տեառն եւ բարեխօսութեամբ Ս· Աստուածածնի կրկին նորոգեցաւ սեղան սրբոյ տաճարիս ընդ եւ այլ չինուածք տրօք օրհնեալ Համատ ժողովրդոյ յաւուրս առաջնորդութեան Կիւմիւշխանեցի Յովհաննէս վարդապետին, խնդրեմք ի ձէնջ ընթերցողք տալ դողրմխան» 1831։

Արդնի այս վանքի մէջ է գերեզմանը Յովհաննէս Վ· Տէր Պօղոսեանի, որ խնամոտ, խղճամիտ եւ չինարար վանահայր եղած է «Այս է տապան սուրբ ուխտիս առաջնորդ Տէր Պօղոսեան Յովհաննէս վրդ·ի սորին 1885 յունվար 29» (Վահէ Հայկ, Խորերդ եւ իր ոսկեդէն դպրոցը, էջ 558–568, Թորոս Ազբար Բ· էջ 177–9, համմ· եւ վերը)։

Յառաջ բերուած Ճիշատակագրութիւններէն եւ Արձանագրութիւններէն կը տեսնուի որ՝ Բարձրահայեացի հիմնարկութեան, վերաշինութեան, բարեզարդութեան եւ յառաջդիմութեան Ջանադիր եղած են մանաւանդ Մկրտիչ Նաղաշ, Եղիազար Աչնթապեցի, Մինաս վարդապետ, Կարապետ Վ· Սաւունցի, Սահակ եպ· Ամատ, Յովհաննէս Վ· Կիւմիւշխանեցի եւ Յովհաննէս Վ· Տէր Պօղոսեան։

Բարձրահայեաց Ս· Աստուածածնին վանքը[14] Արդնի պարծանքը հանդիսացած է, եղած է հարուստ հասութեաբեր կալուածներով, այգիներով, արաեերով ու նմանապէս ձեռագիրներով։ Վիճակի առաջնորդին գահը հոս հաստատուած է (Թորոս Ազբար, Բ· էջ 99, 177–9, 383–410, Ինճիճեան Հ· Ղ· Նոր Հայաստան, էջ 242, Սարգիսեան Ց· Բալու, Գահերէ 1932, էջ 175, Մկունդ Տ· Ամիտայէ արձագանգներու վերակոչումն, Բ· հար· Ուխտ օձրն 1953, էջ 103, այս վերջին Ա· հատորը չհրատ տեսնել, Էփրիկեան, Բնաչխ· Բառարան, էջ 405–7, Բիւզանդիոն 1905, թ· 2583, Արեւելք 1900 թ· 4487)։ Ունեցած է վարժարան մը (Փունջ 1888 թ· 2106)։

Սակայն այս վանքն ալ բախտակից կ'ըլլայ ուրիշ շատ մը վանքերու· ան եւս աւեր ու աւերակ է։ Բայց «Դեռ կը նկերհէ այն տեղ ապրած մեր փառքերն անյարիր» (Սիոն, 1927, էջ 305)։

[14] «Ի սուրբ եւ կերահռչակ ուխտիս եւ հրեշտակարնակ սուրբ մենաստանիս» կը գրուի կոնդակ մը (Fink, Hauptkatalog ... Bibl. Univ. zu Tübingen, 1907, էջ 166)։

8· ԲԱՂՈՒԻ ՀԱՅՊԱՔ ՍՐԲԱՎԱՅՐԸ, ՃԳՆԱԻՈՐԻ ՆԱՑԱ ՈՒԽՏԱՏԵՂԻՆ ԵՒ Ս· ՄԵՍՐՈՊԱՅ ԱՅՐԸ

Բալուի Զէթ պիւղին մէջ եղած են Հայպաթ սրբավայրը[15] *եւ Ճգնաւորի Խայա ուխտատեղին եւ Բալուի մերձ Ս· Մեսրոպայ այրը, որոնք կրնայ ըլլալ որ եղած ըլլան փոքրիկ վանքեր կամ ճգնատեղիներ եւ կամ լոկ ապօթավայրեր (Թորոս Ազբար Բ· էջ 160–162, Բիւզանդիոն 1905 թ· 2583)։*

9· Ս· ԳԷՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Բալուի պատառին մէջ։ Աւետարանի մը Յիշատակագրութեան մէջ կայ՝ թէ 1437ին՝ «Սկսեալ եղեւ սուրբ Աւետարանս ի պատառս, որ կոչի Բալու ի վանքն Ս· Գէորգ զօրավարի[16] *եւ աւարառեցաւ ի նմին պատառ...»։ Գրողն է Աւետիս (Conybeare Cat. Brit. Mus. թ· 18, էջ 30)։*

10· Ս· ԴԱՆԻԷԼԻ ՎԱՆՔԸ

Տըրըկիկ Տէրըկի մօտ (Տիգրանակերտ) ունի կալուածներ որոնց մօտակայ պիւղայիները տիրած են (Թորոս Ազբար Բ· էջ 232 եւ 242, Բիւզանդիոն 1905 թ· 2545)։

11· Ս· ԹՈՎՄԱՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Տիարպէքիրի պատառին մէջ Ս· Թովմասի նուիրուած երկու վանք կայ։

Առաջինը կոչուած է նաեւ Թըջլայ վանք, ղի կը գտնուի Թըջլըլիի մօտ։ Վանքը կը բակկանայ փոքրիկ բակէ, որոյ մէջ են եկեղեցին եւ քանի մը սենեակներ։ Եկեղեցին դարեւոր, փոքրիկ մատրանաձեւ չէնք մ'է, նեղ դռնով եւ ամենափոքր պատուհաններով (Արեւելք 1895 թ· 3487 եւ Թորոս Ազբար, Բ· էջ 241 եւ Բիւզանդիոն 1905 թ· 2583)։ Ունի պարտէզներ եւ այգիներ։

Երկրորդը կը գտնուի Այն-ըրրըզի մէջ (Հազրոյ աւանին մերձ) եւ այս պատճառով Այն-ըրրըզի վանք եւս յորջորջուած է։ Վանական տաճարը հին է, տակաւին տանուտէրնդ տարի չկայ, որ զրկուեր է միաբաններէ՝ (Արեւելք 1895, թ· 3358 եւ 3498)։ Սրուանձտեանց կը գրէ «Այն-ըրրըզի վանք

[15] Հայպէրթքոր (Հայպատի քարը) սրբավայր մը, որ կը գտնուի Հայպաթի տատրատը (Սարգիսեան Ց· քչ· Բալու... էջ 563)։

[16] Տիարպէքիրէն Կարապետ Ղազարեան կը նկատէ որ Գէորգ վանքը, որ ուխտատեղի է (Բիւզանդիոն 1907 թ· 3132)։

Ս· Թովմայի անուամբ, Հազրոյ աւանին մօտ, ուր երբեմն վարդապետ, երբեմն աշխարհական վանահայր կը գրուի, մշակելի արտեր չունի, բայց պարտէզներ եւ այգիներ կան եւ ընտիր ջրոյ երկու աւազան... Այն-ըրրըզ կը նշանակէ Պայծառ ակն, բիւրեղեայ ակն ջրոյ»՝ (Թորոս Ազբար, Բ· էջ 241–2)։ Կը տատնայ Աւետարան մը (անդ էջ 376–378 համմ· Այն-ըրրըզի Ս· Թովմաս եւ Բիւզանդիոն 1905 թ· 2595)։

12· Ս· ԹՈՎՄԱՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ ՎԱՆՔԸ

Արդնի վանքերէն, կոչուած՝ Գըլթըպլայ Ս· Թումայի վանք։ Տիգրանակերտցիներու սիրած ուխտավայրերէն (Տիգրիս Տարեգիրք, 1946 էջ 35, Բիւզանդիոն 1905, թ· 2583 եւ Թորոս Ազբար, Բ· էջ 186)։

13· ԹՐԶԼՈՑ ՎԱՆՔԸ

Տես Ս· Թովմասի վանքը։

14· Ս· ԽԱՉԻ ՎԱՆՔ ԿԱՄ ԹԼԱՅ ԿԱՄ ՊԱՂԻՆՈՒ ՎԱՆՔ

«Հայաբնակ պիւղերի առաջինն է Թիլ պիւղը... չինուած է Ս· Խաչի առաքոտամ տափարակ դաշտի վրայ, հարաւային կողմը պիւղէյ 150–160 ոտք բարձր է, լերան կողքին կառուցուած է Ս· Խաչի հոյակապ վանքը· սա չինուած է Հայոց թագաւորութեան անկումէն առաջ, ունի հին արձանագրութիւններ, չրջապատուած է աքանչելի պարտէզներով... Տիգրանակերտցի հրաշագործ Մկրտիչ վարդապետի եւ Նաթանեան սրբազանի վանահայրութեան ժամանակ Ս· Խաչ վանքը աւելի հասատատուն էր» (Արաքս 1897 էջ 43–4)։ Ս· Խաչ Բալուի հռչակաւոր վանքերէն է եւ Թիլ ու Պաղին պիւղերու միջեւ է։ Այս պատճառով՝ կոչուած նաեւ Թլայ կամ Թլակայ եւ Պաղինու վանք։ Հ· Ինճիճեան կը գրէ «Թիլ պիւղ առ եփրատաւ, առընթեր իւր ունի եւ մենաստան յանուն սրբոյ Խաչին որ յանուն նորա կոչի Թլայ վանք, ուր նախ եւ առաջնորդ ընդ իշխանութեամբ առաջնորդին Հաւատու» (Նոր Հայաստան, էջ 226)։ Նաթանեան կը կարծէ թէ հազարամեայ հնութիւն ունեցած ըլլայ, բայց չեմ կարծեր։ (Արտօսր Հայաստանի էջ 89–91)։ Ենթարկուած է քաղցրահայեաց վանքի իրաւասութեան, ունեցած է հասութեաբեր թեմ ու հոգ, նաեւ սրբազան անօթներ եւ մասեաններ (Թորոս Ազբար, Բ· էջ 172, 167–168, Նաթանեան, անդ էջ 89–91 եւ Բիւզանդիոն 1905, թ· 2653)։

Ձեռագրի մը մէջ կայ «Եւ յիշատակ եղին (գԱւետարան) Թլայ վանից սուրբ Խաչին» (Tisserant, Cat. Cod. Arm. B. Vat. էջ 123)։

15· Ս· ԽԱՉԻ ՎԱՆՔԸ

Կոչուած նաեւ Սաթու պեղի Թուխ մանուկ Ս· Խաչ, Հրէտան պիւղի քովերը։ Հոս Խաչվերացի տօնին Տիգրանակերտցիները ուխտի կ'երթային։ Արդնի վանքերէն է (Բիւզանդիոն, 1905 թ· 2583, համմ· նաեւ Տիգրիս Տարեգիրք, 1946, էջ 359։

16· Ս· ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Բալուի հարաւակողմը· Ալամ պիւղի մերձ եւ Քաղցրահայեաց Ս· Աստուածածնի վանքի արեւմտեան կողմ։ Աւանդութեան համեմատ Ս· Գրիգոր Լուսաւորիչ հոն մատուռ մը կը կանգնէ, բայց ան յետագային ընդարձակուած եւ վանքի վերածուած է (Բիւզանդիոն 1905 թ· 2653 եւ Նաթանեան, Արտօսր Հայաստանի էջ 21)։

17· Ս· ՄԵՍՐՈՊԻ ՎԱՆՔԸ

Բալուի հիւսիսային կողմը կը բարձրանայ Ս· Մեսրոպ լեռը, ուր իբրեւ թէ Ս· Մեսրոպ ապօթած եւ հայերէն տառերը հնարած ըլլայ։ Հոն կը ցուցուի նմանապէս անոր ճգնարանն ու գերեզմանը։ «Ի գարուն մէջ այս սրբանուէր ճգնարանին մէջ պայծառացաւ Գրիգոր վարդապետը ... որուն յանձնեցին սուրբ Մեսրոպայ ապօթանոցն եւ կայարանն եւ զսուրբ Ճակոբն, որ էր առաջի նորա, զոր յանձն էառ եւ չինեաց վերստին գեղեցկին եւ գվանքն եւ կացոյց անդ կրօնաւորս...» (Էփրիկեան, Բնաչխ· Բառն· Ա· էջ 373, Թորոս Ազբար, Բ· էջ 159–62, Բիւզանդիոն, 1905 թ· 2653, համմ· վերը)։

18· Ս· ՅԱԿՈԲԻ ՎԱՆՔԸ

Արդնի Ջերմուկ աւանէն բաւական հեռու՝ Հրէտան պիւղի մօտերը բարձրացած է այս վանքը, որ երկար ժամանակէ ի վեր արդէն աւերակ է ու ամայի (Թորոս Ազբար, Բ· էջ 187 եւ Բիւզանդիոն, 1905, էջ 2583)։

19· Ս· ՍԱՐԳԻՍԻ ՎԱՆՔԸ

Բալուի Պաղին պիւղին մերձ, չատոնց չարաթցած (Բիւզանդիոն 1900, թ· 1019 եւ

© National Library of Armenia

1905 Թ. 2653 եւ Արտօսը Հայաստանի, էջ 88):

20· Ս· ՊՕՂՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Բալուի Նըզկի դիւղին մօտերը· իրրեւ սրբավայր յարգուած ու այցելուած· չատոնց աւերուած (Բիւզանդիոն 1905, Թ. 2653 եւ Նաթանեան, Արտօսը Հայաստանի, էջ 77): Եւ ուրիշ մը Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածնի մերձ (անդ էջ 28):

Յաւելում՝ Բալուի լերան կողքին, Հայոց աներոյս մերձ կայ Ս. Թորոս անուն ուխտատեղի մը· արդեօք վա՞նք եղած է երբեմն (անդ էջ 32):

21· ՍԻՐԱՀԱՅԵԱՑ Ս· ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Զնքուչէն քառորդ ժամ հեռի (հեռաւորն): Հովիտի մը բերանը: Այգիներու եւ ծառերու մէջեւ: Վայելուչ եւ քարուկիրով կառուցուած տաճարին դրան վրայ գրուած է «Թվին Փրկչին 1841, Հայոց 1290: Հանդերձ բոլոր չինուածովքն ի հիմանց վերստին կանգնեցաւ սուրբ եկեղեցիս, Օսմանեան բարձր հրամանաւ սուլթան Մաչիթին եւ բազում չանիւք եւ վաստակովք Տիգրանակերտցի տեառն Բաղտասար բարեւնապետի եւ տեղեացս առաջնորդին եւ աշխատութեամբ արանց եւ կանանց, ուսաերաց եւ դստերաց Զնքուչոյ եւ Ագիչոյ բազմութեան, որք վասն քերջի, աւազոյ եւ փայտի կրելոյն յոյժ աշխատեցան· իսկ արովք աստուածասէր ժողովրդոց, եկամտից եւ մերայնոց, ընկալցի Աստուած:

Սա է դուռն Տէրունական,
Ատ բազմեալ երկնից արքային,
Որք հաւատով դիմեն եւ գան
Գոցեն ճարակ դեղ թողութեան:
Եթէ ոչ Տէր չինէ զառն ի նանիր
վաստակին չինողք նորա»:

(Թորոս Աղբար Բ. էջ 187–90, Բիւզանդիոն 1905, Թ. 2653, Փունջ 1894 Թ. 2398):

Վանքին չէնքը կոկիկ եւ սիրուն է:

Բաղտասար Տիգրանակերտցի կամ Տիարպէքիրցի առաջնորդը բաւական չինութիւններ ըրած է (Թորոս Աղբար Բ. էջ 189):

Վանքին պատմութիւնը երեւան կու գայ հետեւեալ Ձիչատակագրութիւններէն, որոնց առաջինը անոր զաւազանագիրքը կարելի է կոչել:

Սիրահայեաց վանքի պատմագիրն է Մովսէս վարդապետը (հմմտ· վարը):

1· Ցայսմաւուրքի մը կողքին վրայ, թէեւ անվարժ գրով, սակայն գրուած են հետեւեալ կարեւոր գրութիւնները, որոնք Սիրահայեաց վանքի պատմութեան համար նկատողութեան արժանի են:

«Զաւրութիւն գրոյս յայտ առնէ ընթերցասէր հարցդ եւ եղբարցդ մերոց հաւատացելոցդ ի Քրիստոս· վասն սուրբ Աստուածածնայ վանիցս ,որ է հանդէպ գիւղաքաղաքին Շէնքչայ, եկող եւ գնացող առաջնորդաց եւ աստուածաբան վարդապետաց թէպէտ քաջ սերմանողքն հոգեւոր ննջեցին, բայց սերմանիքն առ մեզ են եւ պարտիմք միշտ յիշատակ նոցին անջնջելի պահել զոր եւ խնդրեմք Փրկչէն մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ ընդ սրբոց առաքելոցն դասեսցէ· ամէն:

Արդ ի Թվ· ամի Տեառն 1561 եւ Հայոց Թվին ՌԺ···: Ցայսմ դառն եւ դժուար ժամանակի, որ էր Թուական ՌԺին նախ եւ առաջ Պատրս վարդապետ այր հոգեշնորհ, որ էր յերկրէն Հասառանայ, որ էր նահանգէն Զերմուկայ, եւ այժմ ասի Հասառանայ գալայ, ուր էր վանք երկրին մեր, զոր քակեալ աւերէին ազգն Քրդաց եւ այս լուսահոգի Պատրս վարդապետն փախստեայ դիմելով ի մատուռս այս, որ է յանուն սուրբ Աստուածածնին, զոր ի վաղուց ժամանակաց կառուցեալ էր նախնեաց սրբոց, եկեալ աստ երջանիկ վարդապետն Պատրս, ուխտս եւ աթոռ կարգեալ եւ հաստատեալ ի նոյն ժամանակի, ոչ դոյ եղեալ պարիսպ եւ չինուածիւն, բայց միայն խուց եւ տնտեսատուն, այնպէս կառավարեալ մինչ ի Թվ· ՌՂԲին (1593)· լինի զրաւ կենաց նորին եւ յետ նորին յաջորդէ զաթոռ նորին Մարտիրոս վարդապետն Շէնքուչցի, որ է այր փիլիսոփայ եւ քաջ քարտուղար, որոյ գոն ծրեալ մատանց նորին յոլով գրեանք ի սուրբ վանքս եւ յեկեղեցին, որ ի Շէնքուչ, որոյ յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի···: Եւ ի մտանելն ՌՁԱ. (1632) թուին լինի վախճան Մարտիրոս վարդապետին, եւ նստի յաթոռն Յովհաննէս վարդապետն Շէնքուչցի ՌՁԱ (1632) ամին, որ է ձեռնատուն աչակերտ Մարտիրոս վարդապետին եւ խաֆայ ուսուցիչակից Եղիազար կաթուղիկոսին Ս. Էջմիածնի, որ եւ աւգնականութեամբ Աստուծոյ եւ ձեռնտուութեամբ սրբազան կաթուղիկոսին եւ յառաջնորդութեան Յովանէս վարդապետին

չինի նոր ի նորոյ պարիսպ սրբոյ վանքիս, զոր Տէր Աստուած ընդ սրբոց վարդապետացն դասեսցէ: Թվ· ՌՂԲ (1643) ամին եղեւ ննջումն Յովհաննէս վարդապետին եւ յաւելաւ առ հարս իւր թողեալ յիշատակ մեզ զբարի վարս իւր յայսմ աշխարհի: Եւ յետ նորին ի նոյն Թվին ՌՂԲ (1643) ամին յաջորդէ զաթոռն աչակերտ Մարկոս վարդապետ Հացուացի, որ ունի բազում յիշատակ ի սուրբ վանքս եւ ի Շէնքուչ եւ Գանձասեռոր մի գրեալ ձեռամբ իւրով· Տէր Աստուած իւր հոգին լուսաւորեսցէ ամէն:

«Ի Թվ· ՌՃԻԸ (1679) եղեւ զրաւ կենաց Մարկոս վարդապետին եւ ի սոյն ամին յաջորդեաց զաթոռն ձեռնատուն աչակերտն իւր Միհնա վարդապետն Յամբեցի, զոր ի տգիտութեան բերեալ եւ որդեգիր էր տուեալ ուսմեան Շէնքուչցի Խաչատուրի, որ եւ նա ըստ համեստ բնութեան իւրոյ սնուցեալ եւ վարժեալ առընթեր ուսուցչին իւրոյ Մարկոս քաջ եպիսկոպոսին, որ եւ յետոյ ժառանգեալ զաթոռն հաւր իւրոյ եւ յետոյ գնացեալ ի սուրբ էջմիածինն Իդ ամ նուիրակութեան չրջագայեալ եւ յետոյ ժառանգեալ զաթոռն կոստանդնու եւ Երուսաղէմի պատրիարքութեան[17], ի յայնմ ժամանակի տարեալ ի Ս· Սաղիմ զեղբաւրորդին իւր Յովաննէսն Շէնքուչցի եւ տայ նմա զաւազան ծայրագոյն վարդապետութեան եւ առաքէ փոխան իւր ի վանքն Շէնքչու: Յովանէս վարդապետն եկեալ կառավարէ զաթոռն եւ ինքն վախճանի ի Ս· Երուսաղէմ եւ թաղի ի Ս· Փրկիչ ի կարգս պատրիարքաց եւ բազում չանք եւ երախտիք ի վերայ սուրբ վանքիս եւ յիշատակ՝ զղեստ եւ զրեանս եւ պղնձեղէնս, զոր Տէր Աստուած ընդ սրբոց Առաքելոց դասեցէ, ամէն:

Յովհաննէս վարդապետն, որ ունի յիշատակ թագ եւ զղեստ եպիսկոպոսութեան, զոր ինքն վայելեալ է եւ թողեալ մեզ եւ բազում արդիւնս սուրբ վանքիս եւ փայլեալ ուղղափառութեամբ եւ հանգեալ ի Քրիստոս ՌՃՀԲ (1723) ամին···

Եւ յետ նորին եղիազար վարդապետն Ափասեցի (Աւետարցի) Բ. ամս նստի եւ ոչ կարէ կառավարել զաթոռն: ՌՃՀԴ (1725) նստուցանեն Կիւրինցի Ստեփաննոս վարդապետն մինչ ԺԲ ամ եւ նա փախստական լինի ի վանքէս, ոչինչ օգուտ արարեալ սուրբ վանքին:

«Եւ յետ նորին ՌՃՀԶ (1737) ամին Շէնքուչցի Նիկողայոս վարդապետն Բաղդատացւոյն տանէն յաջորդէ զաթոռն Աստուածածնի մինչ ԺԸ ամ, այր ճգնազգեաց, անեալ յանապատի որ ունի յիշատակ սուրբ վանքիս մեծ աւտան, առաջնորդարանն եւ դուռքն երկաթի, որ վախճանի ՌՄԵ ամին (1756):

Եւ յետ նորին, նոյն թվին նստի յաթոռն նորին աչակերտ Գասպար վարդապետն Շէնքուչցի, որպէս չահ փայլեալ վարուք, որ ունի բազում երախտիք սրբոյ տանս, որ երեք զաղբիւրն դէմ վանքին եւ չինեաց չրաղացն քիրամով եւ նորոգեաց յարեւելից կուսէ զպարիսպն վանքին եւ բազում տուգանս տուեալ բռնաւորաց այգիս եւ արտօրայս բազումս արար, յորոյ ժամանակս յոյժ առատելեալ եղեն արդիւնք սուրբ վանքիս եւ վախճանեալ ՌՄԼԷ (1788) ամին եւ Պետրոս վարդապետն գործակից նմին վախճանի ի նոյն ամին, որոց վասն երես անկեալ աղաչեմ զընթերցողսդ միով Հոգոյիս եւ Հայր մերիս մաղթել թողութիւն համայն վարդապետացն, մանաւանդ Գասպար եպիսկոպոսին, որ է հոգեւոր ծնող մեր:

«Եւ յետ նորին յաջորդէ զաթոռն Շէնքուչցի Յոհաննէս վարդապետն, զոր յետ վախճանի Գասպար վարդապետին ի նոյն աւուր առեալ իշխանացն Շնքուչոյ եւ Ագիչոյ առեալ տանին յաթոռն Բարձրահայեաց եւ անդ կալնու զաւազան ծայրագոյն վարդապետական ի Կարապետ վարդապետէն, որ կայ եւ վայելէ այժմուս···»:

«Ի սոյն Թվին ՌՄԼէ (1788) նորոգեաց բազում աւտայիւք զսուրբ վանքն ուխտաւորաց: Անպիտան եւ մեղսաներկ պաշտաւնեայ ծառայ տեառն բիւր քանքարաց պարտապան առէր Մովսէս գրեցի մատեանս վարդապետաց ի հին աւրինակաց տեսեալ ծրեցի ըստ կարեացս: Զեռքս փոխ եւ հող զառնայ, զերս ձեզ յիշատակ մնայ: Խնդրեմ միով Հայր մերիս յիշել:

(Այլուր գրեալ) «Ձեռնեալ Տէր Մովսէս գրեցի Թվ· ՌՄԼԹ ամին (1790) յառաջնորդութեան Յովհաննէս վարդապետին բերաւ

[17] Հմմտ· Հանդէս Ամսօրեայ 1960, էջ 321–359, ուր նաեւ Մարկոս վարդապետին մասին, որուն գովքը Մինաս Ամդեցին կը հիւսէ տաղով մը· հրտ· անդ էջ 340–48):

© National Library of Armenia

աղբիւրն ի մէջ վանքին եւ եղեւ չինուման աւտային եւ էառ ջրատացն յիշատակ սուրբ վանքին, անջնջելի յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի: Թվ· ՌՄԽ ամին (1791) գնացաք ի Ս· էջմիածին ի հայրապետութեան տեառն Ղուկասու, որ յոյժ մխիթարեալ, պատուով ընկալեալ եւ աւրհնեաց եպիսկոպոս, ուղեւորեալ ի ճանապարհ տան եւ մէկ աւրն հասաք ի Շէնքուչ յայղազութեամբ Աստուծոյ: Ի սորա ժամանակին յոյժ պայծառացաւ սուրբ վանքս չինութեամբ եւ զարդիւք սուրբ եկեղեցւոյ եւ էառ վերոյդրեալ ջաղին երկրորդ բաժինն, որ եղեւ բովանդակ ընդ պաղչային, որ է հետ ջաղին չորս հարիւր դրչ յիշատակ Ս· Աստուածածնին: Եթէ ոք ծախէ կամ խորէ, ընդ խաչահանան եղիցի, բազում աչխատանաւք առաք զերոյ յոյժ պիտանի է միւս ջաղին վասն ջրին, որ եւ տեսողաց յայտ է: Ի Թվ· ՌՄԽՍ. (1792) եղեւ վախճան Յովհաննէս վարդապետին, Սեպ· Ը·ին եւ թաղեցաւ ի Շէնքուչ, ընդ հովանեաւ Ս· Կարապետ եկեղեցւոյն: Ի սոյն ամին ՌՄԽՍին (1792) յայլորդեաց գահեդ նորա Տէր Կարապետ ճգնազգեաց վարդապետն, որ ... անեալ ... որ կայ ու վարէ դիշխանութիւն դոր... Տէր մշակաց առանց ամաւթոյ արասցէ ամէն:

Թվին ՌՄՁԻ ամին (1838) եւ սերացաւ Մարտիրոս կեցայ Ս· Աստուածածնի վանքս երկու տարի, Պաղտասար վարդապետին վանքս փոքրաւոր... ասացէք Աստուած ողորմի հոգւոյն, ամէն» (Թորոս Ագրաբ, Բ· էջ 458–462):

2· ...«Այսմ անմահական լմպելւոյ եւ անկին մարգարէս (Ն· Լամբրոնացւոյ Ս· պատարագի մեկնութեան (...ցանկացող եղէ եւ ...) Մարտիրոս վարդապետ եւ գնեցի զայ յիշատակ անձին իմոյ ի Թվ· ՈԿԲ (1613) ի պիւզաքաղաքն Զնքուչ ... Արդ եւ վերջինս յեկեղեցւոյ եւ արուսպ ի բեմբասականաց Մինաս վարդապետ Տիգրանակերացի զիւրս ի սուրբ էջմիածին (պահ), զոր զոդացեալ էին ի վանացն Զնքուչայ ի նախակրթեալ աթոռոյն իմոյ, որ զաղափարեալ էր զայ Մարտիրոս վարդապետն որ է ուսուցիչն Յովհաննէս վարդապետի Զնքուչցւոյ եւ Յովանէս ուսուցիչ եղիազարու կաթողիկոսի եւ Մարկոս վարդապետն ուսուցիչ ինձ Մինաս վարդապետիս Սմբատեան: Եւ զի ծանր թուեցաւ ինձ հեռանալ զերոյս ի մեր վանուց Ս· Աստուածածնէ որ ի Զնքուչ, եաւ ի տեղի զերոյս ... եւ առաքեցի ի վանքն Զնքուչ յիշատակ ... Որք զոզանալով հանգոյն զլիւքս ի Զնքչոյ վանիցն, նզովեալ եղիցին ... Գրեցաւ Թվ· Հայոց ՌՃԶ յունիսի տասն, իմով ձեռամբ Մինաս վարդապետիս...» (Թորոս Ագրաբ, Բ· էջ 485–486):

3· «Երջանիկ եւ երիցս երանեալ բարեբնապետն ... Տէր Մարտիրոս· Շընքուչեցին տեսեալ զիմաստասէր եւ զլիւրազիւտ կարզ առհմից ազգակցութեանց պատմութեանց հին եւ նոր կաթոլիկոսաց Աստուածաշունչ տառից, եւ զրել զնա ոսկենկար զարդուք ի վայելումն սրբասէր անձին իւրոյ ի նեղկայն եւ յապագայն յիշատակ անուանն եւ սրբասէր հոգւոյն իւրոյ եւ ծնողաց իւրոց հոգեւոր Տեառն Պետրոսի կաթողիկոսի Սսոյ, որ է համչիրակ Սրապիոն կաթողիկոսին էջմիածնի, աշակերտ Ղուկասու կեղեցւոյ: Արդ զրեցաւ եւ ծաղկեցաւ ոսկենկար մատեանս Աստուածաշունչ համառաւտ առհմաթիւքս ի հայկազեան թուականութեանս ՌՀ ամին (1621): Յիշեսջիք զմարտիրոս վարդապետն Շէնքուչցի եւ զնորին աշակերտն զՅովաննէսն վարդապետ Շէնքուչցի, որ է բարեւնէ երանելեացն Աստուածատրոյ, Ծաչատրոյ, Կիրակոսի, Եղիազարու կաթողիկոսի եւ Մարկոսի վարդապետաց առ Տէր զնացելոց, հուսկ յետոյ զմինաս վարդապետին Համթեցի, զնուաստս ի բեմբասականաց, որ եմ աշակերտ վերոյ ասացեալ Մարկոսի բարեւնապետի Շէնքուչեցւոյ, որ ի զնալն յեւզոկիա հանդիպեցաք ուղղակաց, որք զամենայն ինչս եւ զրեանս իմ կողոպտեցին եւ միայն մնաց այս համառաւտ Աստուածաշունչս, զոր չնորհեալ էր ինձ վարդապետն իմ Մարկոս, եւ իմ զայս զլիւքս անձին իմում խոբել վարկանելով, չնորհեցի ի զուռն Ս· Աստուածածնի վանացն, զոր առաջ եղեալ էր յիշատակ Մարտիրոս աստուածատրն վարդապետն: Որ եւ այսու փոքու ընծայիւք զայդ ի Քրիստոսէ ազաւթիւք ձերովք պիտուքիւն անկըշտելի սխալանաց պարտուց մեզանաց իմոց ... Գրեցաւ յիշատակարանս ի Թվին Հայոց ՌճԺԳ (1664), յորում եղիազար վարդապետն երուսաղէմի կաթողիկոս ձեռնադրեցաւ ի քաղաքն Հալապ ի Ֆաչատուր կաթողիկոսէն Սբեաց, ի սուրբ Քառասունք եկեղեցին» (Թորոս Ագրաբ, Բ· էջ 463–5):

4· Հին ձեռագրի մը — անանուն — թղթաթերուն վրայ գրուած·

«Ես Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Ամթեցի, որ Տիգրանակերա կոչի, ...տիրացու Սարգիս եկի ի սուրբ Աստուածածին վանքս Զրնգչոյ ի Թվ· Հայ· ՌՄԺԵ (1766) Մայիսի ԻԴ մտի Գասպար աստուածատրան վարդապետի քով միաբան, կացի Բ· տարի, յետոյ գնացի տունս, կեցի Բ· տարի չըթչուքիւն էրի, յետ Բ· ամաց եկինք հայրիս մայրիս չորս եղբայրիս հետ ուխտ, լուսահոգի Կարապետ վարդապետ լինձ ու ախպարիս տուեց կարգ զպրութեան չորս աստիճան, նա Աստուով եղեւ քահանայ... Թվ· ՌՄԾ (1701) եկի կրկին եղէ միաբան Կարապետ աստուածատրան վարդապետի քով, Աստուած մշակ առանց ամաւթու (sic) արասցէ...: Ես ախբայրս Գասպար ծառայ Աստուածածնայ դուռն էկայ Թվ· ՌՃՀԵ ամին (1726): Զևնադրուեցայ արեղայ ձեռամբ Նիկողոս վարդապետին Թվ· ՌՃԶԶ ամին (1737): Գասպարն ընկալայ ձեռամբ Նիկողոս վարդապետին Թվական ՌՃ�ղԵ (1746) ամին: Թվ· ՌՃՂԸ ամին (1749) երուսաղէմ գնացի: Թվ· ՌՄԲ ամին (1753) գուպան (գմբէթ) չինեցի ես Գասպար վարդապետս: Թվ· ՌՄԳ (1754) վանքին քավկիրճինայ չաղացքն չինեցի, յայամ ամի սուրբ Կարապետ գնացի ես Գասպար վարդապետս: Թվ· ՌՄԵ (1756) եղեւ զրաւ կենայ Նիկողոս վարդապետին եւ թաղեցաւ վանքն եւ առաջնորդեայ իւր ձեռնասուն աշակերտն Մարաի Թ· Անառակիք կիրակին Զնքուչցի Գասպար վարդապետն· տեսանողք ասացէք Աստուած իւրեան կարողութիւն տայ ... Թվ· ՌՄԹ (1760) Մարտ ամսայ ԺԴ· Ղազարու չարթի երեքչաբթին Ֆաչատուր վարդապետ առ Աստուած փոխեցաւ: Թվ· ՌՄԺԳ (1764) ես Գասպար վարդապետ գնացի Ս· էջմիածին ձեռնադրեցայ եպիսկոպոս ձեռամբ Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսի: Թվ· ՌՄԻ (1771) աղբիւրն չինեցաւ զէմ Ս· Աստուածածնի ձեռամբ Գասպար վարդապետի, խմէք զնոյչ ջրիկն, ասացէք Աստուած ողորմի, ամէն»:

«Ես Տէր Գրիգորս Ֆարբերցի, Ղուլու գիւղէն, որդի Մ· Տաւնապետի եկի Զնքուչոյ վանքն, կեցի Ա· աւր Թվ· ՌՄԼԱ. (1782) սեպ· էկայ հոգ· ԺԲ· էջայ գայի»:

«Ես Ոսկան ... վարդապետս եկի սուրբ ուխտս հրաչալի առ մեծ· եւ առաքինի սրբազան հայրս մեր Գասպար...»

«Թվ· ՌՄ (1751) Զէնքուչայ քիլայ գորեն ԺԴ զուրուչ ծախաւ: Թվ· ՌՄՄ. (1752) յունվ· ամսոյ իե վանքին արան զարի գանաւ...»: (Թորոս Ագրաբ, Բ· էջ 465–6):

Այս Յիշատակարանութիւններու եւ ուրիշ ազբիւրներու համաձայն Զերմուկի կամ Շընքուչի առաջնորդները եւ Ս· Աստուածածնի վանքի վանահայրերը եղած կ'ըլլան

(Տահակ եպ· 1435)
Պօղոս Վ· Զերմուկցի 1561–93
Մարտիրոս Վ· Զնքուչցի 1594–1632
Յովհաննէս Վ· Զնքուչցի 1632–43
Մարկոս Վ· Հացուացի 1643–1679
Մինաս Վ· Ամթեցի 1679–1698[18]
Յովհաննէս Վ· Շէնքուչցի 1698–1723
Եղիազար Վ· Ախտալցի 1723–1725
Սահակ Վ· Կիւրինցի 1723–1737
Նիկողայոս եպ· Զնքուչցի (Պալտատլեան) 1737–1756
Գասպար եպ· Զնքուչցի 1756–1788[18]
Յովհաննէս Վ· Շէնքուչցի 1788–1792
Կարապետ Վ· 1792–1801
Պաղտասար Վ· Տիրապէտքիրցի 1836–1841, *չէ կարելի պնդել կարապետի անմիջական յաջորդը համարիլ, եթէ կարապետ իրապէս մինչեւ 1801 առաջնորդութիւն ըրած է եւ ոչ աւելի, պի Պաղտասար 1847–1863*
վերատին առաջնորդ կ'ըլլայ, եւ չէ կարելի խորհիլ որ չատ մատաղ հասակէն վանահայրութեան կոչուած ըլլայ, բայց պէտք ենք յաւելուլ որ չատ երկար տպրած եւ Տէրէ անուանուած է:
Մովսէս Ք· 1847
Պաղտասար Վ· Տիրապէտքիրցի, համմա· վերը (համմա· փունջ 1894 Թ· 2398):
Գրիգոր Վ· Աչապահեան 1864–1866
Մինաս Վ· Ամբիկեան 1866–1895 (համմա· փունջ 1894, Թ· 2398):
Կորիւն Վ· Էլիսաբեմեան 1898
Եղնիկ Վ· Գալփաքճեան 1898–1915 (Ճմմա· Հայկ Վահէ, Ֆաբրիզի եւ անոր ոսկեզէն դպրոց, էջ 573–78 եւն եւն):

Սերահայեաց Ս· Աստուածածնի վանքը ունեցած է ջրատպագ, հող ու տպի, ձեռագիրներ եւ անօթներ, եւ թեմ Զնքուչ կամ

[18] 1768ին Գասպար «ի պիւզաքաղաքս Շէնքուչ գնդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ Ս· Կարապետին» կը գրէ Շարաղնոց մը (Ալինեան Հատոր· Ճչատ· Թ· 1627):

© National Library of Armenia

Շնքուշ եւ Ագիւլ (Թորոս Ազբար Բ· էջ 452–453 եւն եւն)։

22· ՍԱԼԹԱՆԸՄԱՑ ՎԱՆՔԸ

Ակիւղ մերձ, Հրէապան պիւղին մէջ, աւերակ վանք մը, որուն պատմութիւնը կը մնայ մթութեան մէջ (Թորոս Ազբար Բ· էջ 187, Բիւզանդիոն 1905 թ· 2583, ուր կրուած է Սալթանըմայ վանքը)։

23· ՍԲԲԱՒՈՒՑ ՎԱՆՔԸ

Տիկրանակերտի Լճէ աւանէն վար ընդարձակ դաշտի մը վրայ, երբեմն համբաւոր եւ ներկայիս աւերակներու կոյտ, որուն մէջ կը նշմարուին հայրապետներու պերեզմանները եւ հայերէն արձանագրութիւնները (Բիւրակն 1899 էջ 115–6, եւ 166–7, համմա· Էփրիկեան, Բնաչխ· Բոլն· էջ 107)։

24· ՏՂԱՑ ՄԱՆՈՒԿԻ ՎԱՆՔԸ

Հին գաւառի պարա պիւղի մէջ (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 233)։

25· ՔԱՂՑՐԱՀԱՑԵԱՑ
ԿԱՄ ՀԱԽԱԽՈՒ Ս· ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Բալուէն երկու երեք ժամ հեռու եւ Հաւաւ պիւղի մերձ· Քաղցրահայեաց կոչուած «Տեառնին անուչութենէն» (Նաթանեան, Աբեսալ Հայաստանի, էջ 15) եւ այն իբրեւ թէ Գէորգ վարդապետէն մկըրտուած, իսկ Հաւաւու անուանուած համանուն պիւղին քովը գտնուելով կամ անոր վանքը համարուելով։

Վանքը հաճելի վայրի վրայ կառուցուած է, լերան մը քովնգքին։ Տաճարը փոքր է եւ սիրուն, ուր կը գտնուի հին պատկեր մը։ Գմբեթաւոր է, ունի երկաթապատ երկու դուռ, մէկը՝ մեծ եւ միւսը՝ փոքր։ Վանքը իր մէջ ունի քանուելիքի չափ սենեակներ, բայց բոլորովին քայքայուած, որոնց մին առաջնորդան է, բաւական մեծ· երկրորդը փոքրիկ ձմերանոց, եւ երրորդն ամբարանոց։ Վանքի ձեւն այն աստիճան ոգեղ կ'երեւի, որ եթէ եկեղեցւոյ գմբեթը չլինի՝ տեսնողը պարակ կը կարծէ· ունի իր մէջ քարուկիր եկեղեցի մը... կրնաս ըսել հաւանաբար հարաւ տարուան չէնք մըն է» (Նաթանեան, նոր էջ 16, Արեւելք 1884, թ· 85, 1899, թ· 3984 եւ Բիւզանդիոն 1901, թ· 1475, 2653)։ Շրջապատուած է քարաշէն պարիսպով։

Մենաստանին հարաւային կողմը կան քանի մը վարդապետաններու գերեզմանները։

Աւանդութեան համաձայն այս վանքը[19] հիմնած է Թադէոս Առաքեալը։ Հին տատամսուութիւն չէ։ Ունեցած է փայլուն անցեալ։ Եղած է եպիսկոպոսանիստ եւ բազուկ առաջնորդներու աթոռ։ Գէորգ առաջնորդը «ի հիմանէ նոր նորոգեց զսուրբ տունս բազում վշտակրութեամբ եւ աշխատասիրութեամբ» (Արտօսր Հայաստանի, էջ 24)։

1· Մաշտոց մը կը գրուի «ի գաւառս Բալուայ ի թվ· ՋՂՍ (1492) ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի ձեռամբ Մարգարէի գրչի եւ Ղուկաս գպրի», զոր կը տանայ Ավրան եւ որ «եւս յիշատակ ի դուռն Ս· Խաչի Սղամայ (Ակինեան, Հաւաք· Ցիշատ· Հ· Պատուրեանէ)։ — Անկէ յառաջ ալ 1469ին կը գրուի Աւետարան մը «Ընդ հովանեաւ Ս· Աստուածածնի ի Հաւայ վանս» (Անդ տարի 1469)։

2· «Գրեցաւ սուրբ ճառս ի գաւառս Բալուայ ի վանս Հաւհաւոյ վանք, որ կոչի ընդ հովանեաւ Ս· Աստուածածնի», 1518ին (Սարգիսեան, Մայր Ցուց· Բ· էջ 536)։ Իսկ Աւետարան մը կը գրուի «ի դուռն Բալուայ Ս· Աստուածածնի» (անդ, էջ 624)։ Ինչպէս 1604ին գրուած Աւետարան մը կը տրուի Հաւաւի Ս· Աստուածածնի եկեղեցին (Սիւրմէեան, Ցուց· Հայ· Ձեռ· Հալէպի, Բ· էջ 49–50)։

3· «Արդ գրեցաւ եղանակաւոր տառս որ կոչի Շարակնոց ի յերկիրն Բալու ի պիւղն որ կոչի Հաւաւ, ի դուռն Ս· Աստուածածնին ձեռամբ սուտանուն եւ անարժան Մեսրոպ տրուպ (ի) քահանայիցն ... աւարտեցաւ Ռձժ» (1661) (Macler Rappot... en Belgique էջ 124)։

4· Ցայսմաւուրք մը՝ գրուած 1645ին· Ցիշատակ կ'ըլլայ «Հաւատարիմ եւ բազմերախ սպասաւոր Քաղցրահայեաց Ս· Աստուածածնայ վանիցս Գէորգ արքեպիսկոպոսի պիտի նոյնոյ վանից» (Արտօսր Հայաստանի, էջ 24 եւ Թորոս Ազբար Բ· էջ 376)։ Իսկ չատ յառաջ՝ 1573ին Աննան եպիսկոպոսը հոն կ'արտագրէ Աւետարան մը (Թորոս Ազբար Բ· էջ 376)։

[19] Արդեօք այս վանքի մերձ անտառախիտ լերան վրայ եղա՞ծ է անապատ մը կամ ճգնատեղի մը, որ Անապատ անուանուած է (Արտօսր Հայաստանի, էջ 20)։

5· «Ի դուռն Ս· Աստուածածնի (ի պիւղն Հաւհաւ) Ղազարոս 1698ին կը նորոգէ Մաշտոց մը (Ակինեան, Հաւաք· Ցիշատ· Հ· Պատուրեանէ)։

6· Երեմիա վարդապետի Աստուածաշունչէ յատուկ անուններու բառգիրքը կը գրուի «Ի դուռն Բալուայ վանուցն Աստուածածնայ» (Թորոս Ազբար Բ· էջ 390)։

7· Ղուկասի մեկնութիւնը (Մատթէոս վարդապետէն) «Գրեցաւ ի դուռն Բալուայ վանքն ի դուռն Քաղցրահայեաց Ս· Աստուածածնին, թվ· ՌճՁՀ» (1739) (Ոսկեան, Մայր Ցուց· Հայ· Ձեռ· Վին· Մխիթ· Մատ· թ· 828, անտիպ)։

Բալուի առաջնորդները եղած են նաեւ Քաղցրահայեաց Ս· Աստուածածնի վանքի վանահայրերը եւ հակառակէն նմանապէս այդ վանքի հովուապետները այդ քաղաքին դէպերը։ Սակայն հարկ է չշեշտել՝ ոչ ամէն առեն։ Այդ առաջնորդ-վանահայրերու անուանացանկը կամ պատգամաւորքերը տրուած է Վահէ Հայկի Խորբերդ եւ անոր ոսկեղէն դարը եւ Սարգիսեան Յարութիւն քահանայի Բալու եւ իր սովորոյթները, կրթական եւ իմացական վիճակը եւ բարբառը, երկերու մէջ (առաջինը տպ· Նիւ Եորք 1959 էջ 568–72 եւ երկրորդը աւելի կանուխ, Գահիրէ 1932· էջ 306–9)։

Կանխաւ կը չեշտեմ որ գաւազանագրքին մէջ յիշուած բոլոր առաջնորդները վանահայրեր չեն եղած։

Մինաս 1437
Սրապիոն 1562, Բալուցի է, բայց կասկածելի թէ առաջնորդ եղած ըլլայ։
Մխիթար 1570, սա եւս կասկածելի։
Անտոն եպ· 1573, նմանապէս։
Յովհաննէս 1576, նմանապէս։
Ստեփան եպ· 1603–19, նմանապէս ուրիշներու մասին չենք արտայայտուիր։
Սիմէոն արքեպ· 1623
Գէորգ արքեպ· 1645
Գէորգ եպ· 1758–1767[20]
Գրիգոր վ· 1775–1802
Գէորգ վ· Իօաէմիչցի 1835–1839
Յարութիւն վ· 1840
Պետրոս վ· 1841
Մանուէլ 1843
Ոսկան վ· 1844–59
Մանուէլ վ· Պոլսեցի 1859
Մկրտիչ վ· (եպ·) Տիգրանեան 1860–4
Սարգիս վ· Վարդապետեան 1863–65
Զաքարիա վ· 1868
Սարգիս վ· վերստին 1868
Պետրոս վ· Բազուանեանց 1869–1873
Սարգիս վ· երրորդ անգամ 1873–75
Պետրոս վ· Նորչն 1875–6
Մանուէլ վ· Պոլսեցի 1859
Մանուէլ վ· 1877
Պօղոս վ· Նաթանեան, Վանեցի 1877–8
Բարթուղիմէոս վ· Պաղճեան 1880
Սարգիս վ· չորրորդ անգամ
Թէոդորոս Տիվրիկլեան 1887–1889
Յովհաննէս վ· Բզնունի 1890–92
Գրիգոր քհ· Տ· Նիկողոսեան 1892
Սարգիս վ· հինգերորդ անգամ, 1893–4 (կը մեռնի)

Օրմանեան Պատրիարքի օրով Բալուի կը միանայ Արղէն–Ջնքուշ։

Եղնիկ վ· Գալփագճեան[21] 1898–1903, Նիկողայոս վ· Ֆրանկիւլեան 1901–2, Սուրէն քհ· Տէրոյեան 1903, Ազան վ· Համամճեան–Արծրունի 1902, Յոսեփ վ· Պէհրիկեան 1903, Կորիւն վ· Եսայեան 1903–5, Սուրէն քհ· վերստին 1905–6, Երեմիա վ· Խաչատուրեան 1906, Սուրէն քհ· դարձեալ 1907–10 եւ Եղնիկ եպ· Գալփաքճեան 1911–15, Նահատակուած։ Ասոնք ամէնքը առաջնորդ-վանահայր չեն, ոմանք տեղապահ են· չատերը ինչպէս կը տեսնուի կարճ ժամանակով պաշտօնավարած են։ Կարելի է մտածել քաղաքին եւ վանքին կացութիւնը։

Մովսէս վ· Շերինեան Բալուի Ս· Աստուածածնի վանքը կ'երթայ ու կը գրավի էջմիածնի գործերով (Կիւլէսէրեան Բ· կաթ· Ցուց· Հայ· Ձեռ· Անկիւրիոյ էջ 694, համմա· էջ 722)։

Քաղցրահայեաց վանքը ունեցած է չատ մը ձեռագիրներ, անօթներ, թեմական գիրք — նաեւ Բալու — եւ հասուքաթաեր հողեր։

Նաթանեան կը գրէ «Վանքը ունի

[20] Գէորգէն քանի մը նամակներ արտագրուած են Վիեն· Մխիթ· Մատենադարանին թ· 913 (950) ձեռագրին մէջ· թգ· 97ա–102բ։

[21] Վանքին վերաշինութեան եւ գարդարանքին համար այս վարդապետը չատ աշխատ է (Բիւզանդիոն 1901 թ· 1475)։

© National Library of Armenia

338 կտորէն աւելի մեծ ու վրաը պղնձեղէն եւ կահկարասիք ... ընդարձակ հողեր այսինքն պարտէզներ, ահագին անտառ թէ կաղամախիի եւ թէ կաղնիի ... ունի պարարտ մարգագետիններ ... թէ ցորեան եւ թէ գարի ցանելու արտեր ...: Եթէ այս վանուց իրեն անպահանջաւած հոգեպին կալուածներուն չբջապատը այցելելու ըլլաս հանդիսա երեք ժամէն աւելի կը տեւէ» (Արտօսր Հայաստանի 17–8 եւ 24–5, Թորոս Ագարաց, բ. էջ 168, 155, 157, համմա. Արաքս 1894, էջ 43 համմա. նաեւ Բիւզանդիոն 1907 թ. 1475, 1903 թ. 2165, 1905 թ. 2653, Արեւելք 1899 թ. 3984, Բանասէր 1905 էջ 276):

Վանքին աւերումին եւ նիւթապէս վնասուելուն պատճառը կամ զանոնք ընողը եղած է նաեւ Մկրտիչ եպ. Տիրանեան Տիրանակերացին:

Կարճ ժամանակով հոն բացուած են վարժարան, տպարան ու որբանոց (Վահէ Հայկ, Խարբերդ եւ անոր ոսկեդէն դպրոց, էջ 571, Արեւելք 1899, թ. 3984):

Վանքին ուխտի օրերը եղած են վերափոխման, Վարդավառի եւ Խաչվերացի տօները (Բիւզանդիոն 1901 թ. 1475, 1905 թ. 2563):

Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

ՀՃՑԵՐԸ ԵՒ ԽՈՉԸԿԻՐՆԵՐԸ

Գ.

ԱՆՏԻՈՔԻ ԳՐԱՒԽՈՒՄԸ

ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ ՔԱՂԱՔԻՆ

Թոպունք Բաւդուինը, որ Հայկական հողերու մէջ մնացած «իրաւունքէ» խաչակրութիւնը, եւ հետեւինք խաչակիր մնացեալ բոլոր բանակին շարժումներուն, որոնք 1097 Հոկտ. 16ին կ'ելլէին Մարաչէ՝ բանելով Ռուհա կողմանէ եւ Ազազի մէջէն գանուող ճամբան: Իրենց նպատակն էր Անտիոք:

Անտիոք՝ (հիմնուած Ն. Ք. 312ին), ինչպէս Սելեւկեան կայսրութեան ժամանակ, նոյնպէս եւ այս թուականներուն, կը ներկայացնէր Ասիոյ ամէնէն հզօր քաղաքներէն մին, մրցակից Բիւզանդիոնի՝ իր շուրջ հարիւր աշտարակներուն ամրութեամբ: Իր այս եզակի դիրքը յաճախ ստիպած է զայն վրայ հրաւիրելու աշխարհակալներու ուշադրութիւնը: Անոնց վերջինն եղած էր Քուպուղմիշ Թուրքը, որ գրաւած էր զայն Փիլարեատէ 1085ին: Ու երբ խաչակիրները կը մօտենային Անտիոքի, դեռ ձեռքէն էր Թուրքերուն՝ յանձին եպսի Սիյանի[1]:

1097 Հոկտ. 21ին կը հասնին խաչակիրները Անտիոքի առջեւ ու պաշարումը կը սկսին՝ Բեմունդ (Bohémond) իրենց առաջնորդ ունենալով: Պաշարումը կը տեւէ երկու ամիս, մինչեւ 3 Յունիս 1098, որուհետեւ պրանկները իրենց տակաւութեան պատճառով չէին կրնար քաղաքն ամբողջական պաշարումի օղակի մը մէջ առնել: Ապատ կը մնային կամուրջին ծայրն ու Սիլվիոս լեռը, ուրկից պաշարուածները ոչ միայն անխափան իրենց պարէնը կը հոգային, այլ եւ յարձակումներ կը կատարէին անպատրաստ խաչակիրներու վրայ: Անոնց առջեւն առնելու համար վերջիններս կը կպամակերպուին հակայարձակողական դունդ մը, որ Նոյեմբեր 18ին ճամբայ կ'ելլէ անոնց առաջքը կարելու: Բայց ճամբու վրայ յանկարծակիի կու գան քանի մը թուրք էմիրներէ, որոնք օգնութեան կը վազեցին եպսի Սիյանի: Կռիւը թէեւ խաչակիրներուն յաղթութեամբ կը վերջանայ, սակայն յաղթանակէ աւելի պարտութիւն մըն էր այն: Նոյնիսկ «առապ կորուստի մատնուած էին վրանկները, կը գրէ Ուհայեցի, եթէ Տաւրոսի բարձունքներուն վրայ բնակող հայ իշխանները՝ Կոստանդին սրպէ Ռուբինի, Բագուանի եւ Օշինի, ու Սեւ լերան կրօնաւորներն ու ժողովուրդը չզրկէին անոնց պահեստի կարիս կերակրոց եւ չհոգային անոնց անհրաժեշտ պիտոյքները[2]»:

ՅԱՋՈՂՈՒԱԾ ՉԵՌՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Այս ձախողութիւնը վրանկներուն համար լաւ դաս մըն էր: Այս դէպքէն վերջ վերահասու եղան անոնք թէ հարկաւոր էր, քաղաքը գրաւելու համար, բանակին մէջ խիստ կարգապահութիւն մը:

Բայց առով ալ իրենց նպատակին չէին կարող հասնիլ: Իրենց սակաւութիւնը գլխաւոր պատճառներէն մին էր, որով չէին կրնար ամբողջապէս պաշարել Անտիոքը: Ու եթէ կացութիւնը այսպէս շարունակուէր, խաչակիրները կրնային երկար ատեն քաղաքին պարիսպներուն առջեւ:

Այս կէտին գիտակից՝ պաշարումի սկիզբներն իսկ Բիւզանդիոնէն օգնութիւն խնդրած էին, որ գրացուած էր զանազան, երկակողմանի նկատումներով: Անտիոքի պաշարողներուն կը մնար սպասել գալիք խաչակիր ուժերու: Անոնք չէին մասնակիր երբեք մահմետական ձեռնասուութեան մը մասին, որ պիտի դար եզիպտոսէն:

Այսուհետ կ'իյնային Անտիոքի Որտոկեաններուն սիեբիմ թշնամի Ֆաթիմեաններէն, թէեւ իրականին ամբողջ կառավարութեան դիմի հայու մը ձեռքը կը գտնուէր, Ալ–Աֆդալ, որ սուլթանին վէզիրն էր:

Իր հայրը՝ Բադր Ալ–Ջամալի, թէեւ թուրք մահմետական մը, սակայն միաժամանակ ապրած էր հայ մը, հիմը գրած էր եզիպտոսի մէջ հայկական վէզիրութեան մը, որ զարծնականապէս կը գարու չափ իր ձեռքին մէջ պիտի պահէր երկրին ճակատագիրը: Բադր Ալ–Ջամալի երկիրը կառավարած էր 1073էն մինչեւ մահը (1094) երբ իր որդին Ալ–Աֆդալ իրեն կը յաջորդէր մինչեւ 1121[3]:

Տեսնելով որ վրանկները Ֆաթիմեաններուն երդուեալ թշնամի սելճուկներուն հետ կը պատերազմին, ամենակարող վէզիրը Ալ–Աֆդալ՝ Որտոկեաններուն հողերը գրաւելու իր ծրագրին յարմար գործակիցներ համարեցաւ պահանջ, այս պատճառով կնքեց անոնց հետ համաձայնութիւն մը՝ բաժնելու իրարու մէջ Պաղեստինն ու Սուրիան: Փրանկներուն՝ Անտիոք, Ֆաթիմեաններուն՝ Երուսաղէմ: Իր դեսպանները կը հասնէին Անտիոք, վրանկներուն, Յունուար–Փետրուարին, եւ անոնցմէ լաւագոյն ընդունելութիւն կը գտնէին:

Այս քայլն եթէ կ'առնէր Ալ–Աֆդալ, սպասելիքէն չէր ճանչցած խաչակիրներուն նպատակը: Կը կարծէր թէ անոնք եկած էին Անտիոքի դքսութիւն մը հիմնելու, կամ շատ շատ պիտի վերակրկնէին Նիկ. Փոկասի

[1] Քան Ուհ. ֆ՝ Ագուսիաճ, ապ. Վզրչպա. էջ 258:

[2] Մաթ. Ուհ. էջ 259:

[3] Համմա. Becker, Badr al-Djamali, Encyc. de l'Islam, I, 571 եւ Al-Afdal, նոյն տեղ, I, 148; Wiet, Précis, II, 186. Նաեւ՝ կերկերեաճ. Պետք էլ ճեմալ Ապուհեմ, Ուսումնարան Տարեգիրք, 1958 էջ 45:

մը արշաւանքները: Թեւեւս Անտիոքի գրաւումը վրանկներուն տար հեղինակութիւն մը Պաղեստինեան խնդիրներուն ալ խառնուելու: 1098ի Յուլիսին եզիպտական բանակ մը մուտք կը գտնէր Պաղեստին, մէկ ամսէն գրաւելու համար Երուսաղէմը:

Այս դաշնակցութեամբ Ալ–Աֆդալ կը հետապնդէր տակաւին, քանջանալ այժը սելճուկներուն բայց միւս կողմէ կը պահպանար նաեւ իր նոր դիմակիցներէն, ինչպէս ցոյց կու տայ Գիլեօմ Տիւրացիին տանդած մէկ դրուագը: 1098 Մարտ 7ի, կամուրջի չարչարական կռիւէն վերջ վրանկները կ'առաքեն Ս. Սիմէոնի (Սուեդիայի)[4] նաւահանգիստը 300 թուրքերու գլուխներ, գորոնք եզիպտականները գետ չմեկնած, տուին կ'ուղեկցային տեսնելու: «Երբ կը տեսնեն անոնք, կը չարունակէ Տիւրացի, չարչին արդիւնքը՝ կ'ուրախանան իրենց թշնամիներուն կոտրածին վրայ, բայց եւ վախ կ'ունենան վրանկներէն»[5]:

Ի վերջոյ, արշէն այս համաձայնութիւնը երկար չի տեւեր: Նոյնիսկ, Ֆաթիմեանները քիչ վերջ գաղտնի կերպով կը միանային յոյներուն հետ, վերջիններուն տասքարկութեամբ, խաչակիրներուն դէմ գործելու համար: Ու երբ անոնք կը քալէին Երուսաղէմի վրայ, երկու դաշնակիցները յաջորդ թշնամութեան մը եւ պատերազմի մը կը վերածէին իրենց նախկին համաձայնութիւնը:

ՔԱՂԱՔԻՆ ԱՌՈՒՄԸ

Ֆաթիմեաններու հետ կնքուած համաձայնութիւնը թէեւ ուղղակի օգնութիւն մը չբերաւ Անտիոքի պաշարողներուն, սակայն արգիլելով Պաղեստինի Որտոկեան օժանդակութիւնը Եպիսկոպոս Սիյանի համար, խաչակիրները վերջ մնացին ինչինչ յարձակումներէ, որոնց պիտի ենթարկուէին ապահովապէս հակառակ պարագային:

Ահա պատ, Ասորիք–Պաղեստինի Որտոկեաններու համապատասխան զօրութիւնը կիսաւերով՝ Եպիսկոպոս Սիյանի համար կացութիւնը աւելի վատ կը դառնար, թէեւ իր վիճակը անդուստալի չէր առայժմ, քանի որ չէին պակսեր իրեն նոյնիսկ հեռաւոր քաղաքներէն, Հալէպէ կամ Դամասկոսէ, օգնական ուժեր:

[4] Honigmann, Suwaidiya, Encyclop. de l'Islam, J. p. 600 (1928).

[5] Guillaume de Tyr: I, p. 205.

© National Library of Armenia